

॥ वासुदेवः सर्वमिति ॥

पूजा-तत्व.

કર્તા અને પ્રકાશક
સુર્યકૃષ્ણ (વામનભાઈ) હરિકૃષ્ણ દવે
ખપાટિયા ચકલા-સુરત.

(સર્વ હક્ક સ્વાધીન)

સંવત ૧૯૯૫

દિગ્ગત ૦-૮-૦

પ્રકાશક
સુર્યકૃષ્ણ (વામનભાઈ) હરિકૃષ્ણ દવે
અપાટિયા ચક્રા-મુદ્રા.

સ્વ૦ પૂજ્ય પિતાશ્રી હરિકૃષ્ણ લાલસંકર દવે

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ
આમુખ્ય	૧
ઘોડશોપચાર પૂજા પુરૂષ-સૂક્ત (ઋગ્વેદ)	૫
પુરૂષ સૂક્તસાર (શ્લોકબદ્ધ (સ્વરચિત)	૬
પંચામૃતસ્નાનમંત્રો (ઋગ્વેદ) ...	૧૧
પંચામૃત સ્નાનમંત્રસાર (શ્લોકબદ્ધ) (સ્વરચિત)	૧૧
વેદમયી સ્તુતિ (ઋગ્વેદ)	૨૯
સ્તુતિપાઠ (સ્વરચિત)	૪૩
મહાનિર્વાણ તંત્રોક્ત સ્તોત્રં	૪૫
પરમેશ્વર સ્તોત્રં (સ્વરચિત) ...	૪૭
મંત્રગર્ભ સ્તોત્રં ,,	૫૪
કૃષ્ણાષ્ટપદી ,,	૫૮
અપરોક્ષ બ્રહ્મસ્તોત્રં ,, ...	૬૦

શુદ્ધિ પત્રક

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬	૭	પુરુષ-સર્વ	પુરુષ-સર્વ
૮	૬	પાદોસ્યહા	પાદોસ્યેહા
૧૦	૪	તિર્યક્	તિર્યક્
૧૨	૧૧	ધૃતેશ્રિતો	ધૃતેશ્રિતો
„	૧૨	અનુપ્વથ	અનુપ્વથ
„	„	સ્વાહાકૃતં	સ્વાહાકૃતં
૧૪	૮	બૃહસ્પતયે	બૃહસ્પતયે
૧૫	૧	તં યજ્ઞં	તં યજ્ઞં
„	„	વર્હિપિ	વર્હિપિ
૧૫	૧૯	નારુણ્યાન્	નારુણ્યાન્
૧૬	૧૪	ઘનુસ્તસ્મા	ઘનુસ્તસ્મા
૧૭	૨	અજાવયઃ	અજાવયઃ
૧૮	૩	રાજન્યઃ	રાજન્યઃ
૧૯	૨૩	દેવાયઘ્નં	દેવાયઘ્નં
૨૦	૬	દિત્યી	દિત્યો
૨૩	૨૦	યદિશિશિપતિ	યદિશિશિપતિ
૨૪	૨૦	સંદર્ભ	સંદર્ભ
૨૫	૬	પુત્રાયોક્તવાન્	પુત્રાયોક્તવાન્
૨૫	૮	દિશા છે	દીક્ષા છે

पातुं	दीप्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२६	१३	देवदेवत्रा	देवदेवत्रा
२८	८	स्पर्द्धा	स्पर्धा
"	२	"	स्पर्धा
३०	२	वज्रिन्सहस्रं	वज्रिन्सहस्रं
३१	८	इन्द्राभिमा	इन्द्राभिमा
३४	१८	स्थण	स्थूण
३५	१२	तत्त्वेनाश्च्यवन्ति	तत्त्वेनातश्च्यवन्ति
३७	३५	आञ्ज	आजि
४३	५	प्राधान्य	प्रधान
४६	२१	अथात्	अर्थात्
५७	४	गलित	गलित
५८	८	त	ते
५९	१७	रह्या धुं	रह्यो धुं

२७	८	यज्ञमयजन्त शचीवदेवाः पांथधुं.
५४	५	चराचर
"	१७	व त्वयि

चराचरे
वै त्वयि

આમુખ

સર્વત્રવ્યાપક, નિર્ગુણ, નિરાલંબ પરમેશ્વરની અમુક પરિભાષુની સશાસ્ત્ર કલ્પના કર્યા સિવાય તથા ઉપાસ્ય ઉપાસક ભાવ ધારણ કર્યા સિવાય પૂજા, સ્તુતિ વગેરે થઈ શકે નહિ. તેથી શિવલિંગ અને વિષ્ણુ, ગણપતિ, અંબિકા વગેરેની અમુક પ્રકારની મૂર્તિઓ, જે ઋગ્વેદાદિ વેદમન્ત્રોથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે, તે દ્વારા પરમેશ્વરની પૂજા, સ્તુતિ વગેરે થઈ શકે છે. ગણપતિ, વિષ્ણુ વગેરે દેવોની વેદાન્તર્ગત પુરુષસૂક્તથી પૂજા કરવાનો વિધિ છે અને તે પ્રમાણે સુશિક્ષિત બ્રાહ્મણો પૂજા કરે છે, અને કરાવે છે. વળી ઈતર બ્રાહ્મણો પૌરાણિક શ્લોકોથી પણ પૂજા કરે છે, અને કરાવે છે. તે કેવળ વેદપાઠી બ્રાહ્મણો તે પુરુષસૂક્તના અર્થને તથા રહસ્યને યથાર્થ જાણતા નથી. તેથી તે પૂજાનું ક્ષણ ગૌણ છે. આ કારણથી તેનો અર્થ અને રહસ્ય જાણવાની જરૂર છે. 'યોડ્યંજ્ઞાં ઇત્સકલં મદ્રમશ્નુતે' અર્થને જાણનારો બ્રાહ્મણ સકલ કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે એમ પ્રમાણ છે. તેથી તે પ્રમાણે પૂજા વગેરે કરવાથી યથાર્થ ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્ય રીતે પૂજાઓનો ત્રણ પ્રકારમાં સમાવેશ છે. પંચોપચાર પૂજા દૂકમાં છે. અને પોડશોપચાર પૂજા જે પુરુષસૂક્તથી કરવામાં આવે છે, તે પ્રણાલિકા સર્વત્ર પ્રચલિત છે. વળી અતિરૂદ્ર, મહારૂદ્ર, યજ્ઞ વગેરે મહાપૂજા છે જેમાં અગ્નિનું પ્રાધાન્ય છે. અને તેનું કારણ એ છે કે અગ્નિરૂપ પરમાત્મા સર્વ દેવતારૂપ છે, એમ વેદ કહે છે. જે પૂજામાં-મહાપૂજામાં પ્રધાન દેવ ઉપરાંત અન્ય

દેવોનું પણ આવાહન વગેરે કરવામાં આવે છે, તે
 મહાપૂજને યજ્ઞ યાગાદિ નામથી કહેવામાં આવે છે. આ
 પુરુષસૂક્તની ૧૬ ઋચા છે. અને તે ઋચાઓથી દેવની
 પૂજા કરવાથી એ પોડશોપચાર પૂજા કહેવાય છે. એ પુરુષ
 સૂક્તનો સાયણભાષ્યાનુસાર ગુજરાતીમાં અનુવાદ લખું છું
 અને તેના ઉપર ઘટતું મારા તરફનું વિવેચન લખું છું,
 જેથી તે પુરુષસૂક્તનો અર્થ તથા રહસ્ય જાણવાથી પૂજા
 કરનાર તથા કરાવનારને યથાર્થ લાભ મળે. આ હેતુથી જ
 આ મારો અદ્ય પ્રયાસ છે. વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણો તો પુરુષ-
 સૂક્તથી પૂજા કરી શકે છે. પરંતુ વેદના અનભ્યાસી દ્વિજો
 વગેરે પુરુષસૂક્તની પ્રત્યેક ઋચાના અર્થને કેટલેક અંશે
 જાણવાનારા, પ્રત્યેક ઋચાની નીચે આ પૂજાતત્ત્વમાં આપેલા
 શ્લોકોથી પૂજા કરી શકે છે. તે શ્લોકો મત્પ્રચ્છિત વા વિરચિત
 છે તે શ્લોકો પૂજા કરનારને તથા વાચકને હિતરૂપ થશે
 એમ માનું છું. પોડશોપચાર પૂજાની અંતે આરતિ અને
 ગુણાંજલિ પછી સ્તુતિપાઠ પણ આપવામાં આવ્યો છે. તે
 સ્તુતિપાઠના સ્તોત્રોમાં મત્પ્રચ્છિત સ્તોત્રો પણ છે જે થોડાં
 સ્તોત્રો ભગવત્સ્તુતિરૂપ હોવાથી શ્લોકોના હિતવાસ્તે આ
 પૂજાતત્ત્વમાં આપ્યાં છે. એનો યથાર્થ વિચાર કરવાથી
 વાચક તથા પૂજક યથાર્થ લાભ મેળવશે એમ આશા રાખું
 છું અને તેથી તે હિશામાં આ મારો નમ્ર અદ્ય પ્રયાસ
 જનતા સમક્ષ મૂકું છું.

સ્વાધ્યાય કરતાં મેં ઋગ્વેદનું -વારંવાર-આવૃત્તેન કર્યું
 છે, અને ચિત્તની શાંતિ અર્થે ઘણીવાર તેનો સ્નાનકર્મ અર્થે

પણ સમજવા પ્રવૃત્તિ કરી છે. ઋગ્વેદની લગભગ ૧૦૫૦૦ ઋચાઓમાંથી જેટલી જુદી જુદી રીતે ભક્તિ-પ્રધાન હોય, તેનો સાર્થ અને વિવેચન-સહિત સંગ્રહ કરવાની મને પ્રેરણા થઈ છે. છેલ્લા દોઢ વર્ષના સતત પ્રયાસ પછી તે પ્રાચીન અને મહાન્ પુસ્તકની અઢી હજાર ઋચાઓમાં મને ભાતભાતનું ભક્તિતત્ત્વ ભાસ્યું અને તેથી તેનો સંગ્રહ મેં લખી રાખ્યો છે. પહેલાં મૂળમંત્ર, પછી પદ-પાઠ, પછી સાયણભાષ્ય પ્રમાણે અનુવાદ અને ત્યારપછી મને સૂઝેલું કંઈક વિવેચન - એ રીતે એ પુસ્તકની સંકલના કરી છે અને પ્રભુકૃપાથી આ કાર્ય નિર્વિઘ્ને સંપૂર્ણ પણે થયું છે. ઋગ્વેદના આ ભક્તિ-તત્ત્વનો આખો ગ્રન્થ અનુકૂળતાએ અને ઈશ્વરપ્રેરણાથી ત્યારે પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે ખરો. પણ આ પૂજતત્ત્વમાં પુરુષસૂકત અને તેમાંના થોડા મંત્રોજ માત્ર લીધા છે.

મારા મુરખી પિતાશ્રી પૂજ્ય હરિકૃષ્ણે મને બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ ગ્રહણ કરાવી ઋગ્વેદનું વિદ્યાપ્રદાન કરાવ્યું; જેથી તે વેદનારાયણની કૃપાથી અને તેમના પરમ આશીર્વાદથી કંઈક અંશમાં તે વેદજ્ઞાનને હું જાણવા સમર્થ થયો છું. તેથી તેમનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે. આ કારણથી પુરુષસૂકતનો ગુજરાતી ભાષામાં કરેલો અનુવાદ પિતાશ્રીને તથા માતૃશ્રીને કલ્યાણરૂપ થાઓ એમ પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના છે. આ સંબંધમાં મારા બંને સુશિક્ષિત બ્રાતા રા. અનંતકૃષ્ણ તથા રા. જયનકૃષ્ણની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે એ ઘણું આનંદપ્રદ છે. આ લઘુગ્રંથમાં કંઈક ત્રુટિ રહી હોય તો તે ક્ષન્તવ્ય થશે એમ આશા છે. સર્વ

દેવની પૂજનો સમાવેશ આ પુરુષસૂકતમાં થાય છે તે હેતુથી “પૂજતત્વ” આ લઘુ ગ્રંથનું નામ રાખવામાં આવ્યું છે. આ કાર્યમાં ઠેકઠેક અંશે રા. નિગમશંકરે પણ સહાયતા આપી છે, માટે તેનો આભાર માનું છું. આ પુસ્તકનાં પ્રૂફ તપાસવામાં રા. પ્રસન્નવદન દીક્ષિતે સારી મદદ કરી છે તે બદલ તેમનો અત્રે આભાર માનવાની તક લઉં છું; તેમજ વેદ અને સંસ્કૃત પ્રલોકો જરાળર છાપવા બદલ તથા આ લઘુ ગ્રંથને સારો આકાર આપવા માટે શ્રી શંકર પ્રેસના માલિકનો પણ આ સાથે આભાર માનું છું.

અપાટિયા ચક્રા, સુરત.

સવત ૧૯૯૫ પોષ

સુદ ૧ ગુરવાર

} સૂર્યકૃષ્ણ (વામનભાઈ) હરિકૃષ્ણ દવે.

। વાસુદેવઃ સર્વમિતિ ।

પૂજા-તત્ત્વ.

સહસ્રશીર્ષેતિ પોઢશર્ચસૂક્તમ્ ।

નારાયણ ઋષિઃ । અગ્ન્યક્તમહદાદિવિલક્ષણચેતનો યઃ
પુરુષઃ સ એવ દેવઃ । પુરુષાક્ષાપરં કિંચિત્ ઇતિ ધ્યુતેઃ । અન્યા
ત્રિષ્ટુપ્ । શિષ્ટા અનુષ્ટુભઃ । અષ્ટક ૮ અધ્યાય ૪ વર્ગ ૧૭.

ૐ સહસ્રશીર્ષાપુરુષઃસહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ ।

સ ભૂર્મિંત્રિશ્વતૌવૃત્વાત્યતિષ્ઠદ્ગંગાંગુલમ્ ॥ ૧ ॥

સકલપ્રાણીસમષ્ટિરૂપ નિરાદ્ નામક બ્રહ્માણ્ડ
દેહાત્મક જે પુરુષ છે તે ધણું મસ્તકાયુક્ત છે. અર્થાત્
સકલ પ્રાણીવર્ગનાં જટલાં મસ્તકો છે, તે સધળા માથાંઓ
તે તે શરીરમાં એ પુરુષ અનુપ્રવિષ્ટ હોવાથી એ પરમે-
શ્વરનાં મસ્તકો છે. તે પ્રમાણે સકલ પ્રાણીનાં જટલાં નેત્રો
છે, ચરણો છે, તે બધાં પરમાત્માનાં છે, એમ વ્યપદેશ
છે. તે પુરાણુ-પુરુષ આ બ્રહ્માણ્ડને ચોતરફથી વીટી લઈ
દશ અંગુલ દેશનું પરિમિત અતિક્રમણ કરી વ્યવસ્થિત
છે. અર્થાત્ બ્રહ્માણ્ડની અંદર બહાર સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે.
ભગવદ્ગીતામાં

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥

આ શ્લોક તે આ મંત્રને અનુસરતું વચન છે.

અમુકદેવતામ્યોનમઃ । અર્ચિહિને સમર્પયામિ ॥

સહસ્રપાદાક્ષિ શિરોઽર્ચાહુ

શ્ચરાચરં વ્યાપ્ય હરિઃ સ્થિતસ્ત્વમ ।

તથાપિ સર્વાધિક યદ્વા માસિ

ફિચિત્પ્રમાણેન વિયોગશૂન્યઃ ॥ ૧ ॥

પુરુષપ્રેરદં સર્વેયદ્ભૂતંયદ્ધ મર્ચ્યમ્ ।

હતામૃતત્વસ્યેશાનો યદન્નેનાતિરોહેતિ ॥ ૨ ॥

આ વર્તમાન, ભૂત, તથા ભવિષ્યાત્મક જગત્ છે. એ પરમપુરુષરૂપ છે. જેમ આ કદંપમાં પ્રાણીઓના વર્તમાન દેહો એ વિરાટપુરુષના અવયવસ્થાનીય છે, તેમ ભૂત તથા અનાગતે પ્રાણીમાત્રનો દેહ એ પુરુષના અવયવભૂત છે. એ પુરુષ અમૃતત્વનો સ્વામી છે. દેવ-ત્વનો સ્વામી છે. પ્રાણીમાત્રના ભોગોપભોગ માટે પોતાની કારણાવસ્થાને અતિક્રમણ કરી દૃશ્યમાન જગતની સ્થિતિને તે પુરુષપુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ પ્રાણીસંમૂહને કર્મફલોપભોગ કરાવના માટે જગત્-સ્વરૂપનો સ્વીકાર કર્યો છે. એ વિરાટપુરુષનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ અચિન્તનીય, વિલક્ષણ છે.

અ० દેવતામ્યો નમઃ । આસનં સં

ત્વમેવ વિશ્વં સકલં ચ ભૂતમ્

ત્વમેવ મધ્યં કિલ યર્ચમાનમ્ ।

અગ્નેન ઘૃદ્ધિંગનમૌતિકાનામ્
ઉતામૃતત્ત્વસ્ય હૃદે ત્વમર્યઃ ॥ ૨ ॥

પ્રતાપાનસ્ય મહિમાત્મો જ્યાર્યાંશ્ચ પૂરૂપઃ ।
પાદોસ્ય વિશ્વા ભૂતાંનિ ત્રિપાદસ્યામૃતંદિવિ ॥ ૩ ॥

ભૂત, ભવિધ્ય અને વર્તમાન આ જગત્ જટલું છે તે બધું આ વિરાટપુરૂષનું સામર્થ્ય છે-મહિમા છે. પણ એ પ્રપંચ એનું વાસ્તવ સ્વરૂપ નથી! વાસ્તવ સ્વરૂપ તો પુરુષ પોતે જ છે. એ હેતુથી આ જગત્સ્વરૂપ મહિમાથી એ અત્યંત મોટો છે. હવે એનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. ભૂત, ભવિધ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળનાં પ્રાણીસમૂહ એ પુરુષનો ચોથો ભાગ છે. બાકી રહેલા એ પુરુષનો ત્રણે ભાગ-અંશ-કેવળ નાશરહિત છે. પોતાના પ્રકાશાત્મક સ્વરૂપમાં અવસ્થિત છે. જો કે

સત્યં જ્ઞાનમનન્તં વ્રહ્મ

ઈત્યાદિ શ્રુતિઅનુસાર બ્રહ્મસ્વરૂપ દેશ, કાળ અને વસ્તુથી અંપરિચિન્ન હોવાથી એ પરબ્રહ્મના પાદ વા અંશ ચતુષ્ઠય નિરૂપણ કરવા અશક્ય છે. તથાપિ બ્રહ્મસ્વરૂપની અપેક્ષાથી આ સકલ જગત્ અદ્ય છે. એ અર્થનું પ્રતિ-પાદન કરવાના હેતુથી પાદનો-અંશનો-ઉપન્યાસ છે. માટે આ જગત્પ્રપંચની અંદર રૂપકદ્વારા ચતુર્થાંશસ્વરૂપનું ન્યૂનત્વ બતાવી પરબ્રહ્મનું બૃહત્વ કહેવા માટે અંશાંશિ-ભાવની કલ્પના છે.

અઃ પાદયોઃ પાદં સઃ
 અનાગતાતીત મિદં પ્રમાવ-
 સ્તસ્માદપિ ત્વં સ્વધિકઃ શરણ્યઃ ।
 સર્વાણિ ભૂતાનિ તવૈકપાદઃ
 ત્રિપાત્સ્વરૂપામૃતમૂર્ધ્વલોકે ॥ ૩ ॥

ત્રિપાદુર્ધ્વઉદૈત્પુરુષઃ પાદોસ્વહાભવત્પુનઃ ।
 તત્તોવિષ્ણુર્ધ્વ્યક્રામત્સાશ્વનાનશુને અભિ ॥ ૪ ॥

અંશત્રયવાળો આ દિવ્ય, સંસારસર્ગશૂન્ય, અવિધા-
 કાર્યસંસારથી રહિત અર્થાત્ સંસારના ગુણુદાપના સમુ-
 દાયથી અસંસ્પૃષ્ટ, સર્વોત્કૃષ્ટ બ્રહ્મસ્વરૂપ, જે આ પુરુષ
 છે, તે પુરુષનો એકજ પાદ—અંશ (ભાગ) આ માયામાં
 ઉત્પત્તિ અને નાશરૂપથી વારંવાર ગમનાગમન કરે છે.
 (આ હેતુથી ભગવાને કહ્યું છે,

વિષ્ણુમ્યાહ્મિદંકૃત્સ્નમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ।)

અર્થાત્ ઉત્પત્તિ અને નાશને પ્રાપ્ત થનારા સર્વ પદાર્થ
 એ પુરુષની સત્તાથી ભિન્ન નથી. એ માયામાં અવસ્થિત
 થઈ, અર્થાત્ માયાના સ્વરૂપનો સ્વીકાર કરી, એ પુરુષ
 પોતે દેવ, મનુષ્ય, પશુપક્ષી ઇત્યાદિ સ્વરૂપે વિવિધ રૂપથી
 વ્યાપ્ત થઈ અર્થાત્ ભોજનાદિ વ્યવહારરહિત સચેતન
 પ્રાણીવર્ગ અને અનશન શબ્દથી ભોજનાદિ વ્યવહારરહિત
 અચેતનઃગિરિ નદી ઇત્યાદિ સકલ વિવિધ સ્વરૂપથી—તે
 ખન્ને સ્વરૂપથી પોતે એ પુરુષ એક અંશદ્વારા સચરાચરમાં
 વ્યાપ્ત છે.

અં હસ્તયો અર્ધ્યમ્ સં

હરે ત્રિપાસ્ત્ર દિગ્નિ વર્તસે વા

યસ્મિન્ન વિશ્વે ચ તત્ત્વૈકપાદઃ ।

અચેતન ચેતનમત્રરૂપમ્

વ્યાપ્નોપિ લોકે વિવિધ સ્વરૂપ ॥ ૪ ॥

તસ્માદ્વિરાઙ્ગજાયત ત્રિરાજોઅત્રિપૂરુષઃ ।

સ જાતોઅસ્યરિચ્ચતપશ્ચાદ્ભૂમિમયોપુરઃ ॥ ૫ ॥

પૂર્વ મનમા દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યકરૂપથી જ વર્ણન કર્યું છે તેનો નિસ્તાર કરે છે એ આદિ પુરુષથી બ્રહ્માણ્ડ દેહ ઉત્પન્ન થયો જ્યાં અનેક પ્રકારના વિધવિધ સ્વરૂપના પદાર્થો વિરાજમાન છે, તેનું નામ વિરાટ કહેવાય છે એ વિરાટદેહમા કંઈ દેહનો અભિમાની પ્રતીત થાય તેને-એ અભિમાની પુરુષને-સમગ્ર વેદાન્તવેદ કહ્યો છે એજ પુરુષ પોતાની માયાથી વિરાટદેહાત્મક બ્રહ્માણ્ડને ઉત્પન્ન કરીને એ દેહમા જીવરૂપે પ્રવિષ્ટ થઈને સકલ બ્રહ્માણ્ડના દેવતાત્મા-જીવ-એ નામને ધારણ કરે છે આ વિષે આયર્વલિંગ ઉત્તરતાપનીય ઉપનિષદ્માં કહે છે -

સવા ણ્ય મૂતાનાન્દ્રિયાણિ ત્રિરાજો દેવતા કોશાન્ન સૃષ્ટવા પ્રવિદ્યામૃદોમૃદ इव व्यवहरप्तास्ते माययेति ।

અર્થ-તેજ પરમાત્મા જૂત, ઈન્દ્રિયનર્ગ વિરાટ દેહ તે તે ઈન્દ્રિયો વગેરેની દેવતાઓ અને અન્નમયાદિ પાત્ર કારણે પ્રકટ કરી એ સમુદાયમા સ્વય પ્રવિષ્ટ થઈ નિત્યપ્રકાશ

જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવા છતાં, અમૂઢ હોવા છતાં મૂઢની પેઠે માયાથી (અવિદ્યાથી) વ્યવહાર કરતો અવસ્થિત છે. વિરાટદેહમાં પ્રાદુર્ભાવને પ્રાપ્ત થયેલો તે દેહાભિમાની દેવ વિરાટદેહથી અતિરિક્ત છે. મનુષ્ય, દેવ, અને તિર્યક સ્વરૂપથી વિવિધરૂપે પ્રતીત થાય છે તે જીવભાવને પ્રાપ્ત થવા ઉપરાંત તે દેવભૂમિને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે પછી જીવોને નિવાસયોગ્ય શરીરોને—રસ રક્ત આદિ ધાતુઓથી ઉત્પન્ન કરે છે. શરીરનું નામ પુર—નગરી પણ કહેવાય છે.

અં આચમનીયમ્ સં

સૃષ્ટિઃ નરો વેદ્યનગાદિરૂપામ્
યોગીયતે ગાય વિરાજમત્ર ।
પુરાણિ સોય વિવિધાનિ દેવો
વ્યા નોતિ જીવેન નિદંજનોઽપિ ॥ ૬ ॥

યત્પુરુષેણહૃદિપા દેવાયજ્ઞમર્તન્વત ।

વસન્તોર્ઽસ્યામોદાજ્યં ગ્રીષ્મઙ્ધ્રુમઃશરદ્ધિવિઃ ॥ ૬ ॥

હવે જ સમયે પૂર્વોક્ત ક્રમથી દેવાદિ સમગ્ર દેહ ઉત્પન્ન થયા, પછી ઉત્તરસૃષ્ટિને માટે આદ્યદ્રવ્યની ઉત્પત્તિ નહિ હોવાથી અને હનિધ્યાન્તરનો અભાવ હોવાથી દેવોએ પુરુષસ્વરૂપનો હવિની પેઠે સંકલ્પ કર્યો—માનસિક યજ્ઞનો વિસ્તાર કર્યો. એ સમયે આ માનસિક—માનસ યજ્ઞમાં વસતઋતુને આજ્ય—ધી રૂપે સંકલ્પિત કરી. ગ્રીષ્મ ઋતુનો સમિધરૂપથી સંકલ્પ કર્યો. અને શરદ્

ઋતુનો પુરોહત તરીકે સંકલ્પ કર્યો. પ્રથમેમાં પુરુષ સ્વરૂપ હવિનો સામાન્ય રૂપથી સંકલ્પ કરી, વસંતાદિ ઋતુનો આનંધોદિ વિશેષસ્વરૂપથી દેવોએ સંકલ્પ કર્યો એમ સંભજવું.

અં સ્નાનમ્ સં ।

તેનુશ્ચ દેવાઃ પુરુષેણ યજ્ઞમ્

ત્વયા શુભં સદ્ધર્મિવાયર્જેન ।

ઘસન્ત આજ્યં મનસા ચ ક્લુપ્તમ્

પ્રીપ્મર્તુ રિધ્મસ્તુ શરદ્ધર્મિશ્ચ ॥ ૬ ॥ *

* પંચામૃત સ્નાનમ્

આપ્યાયસ્તુ સમેતુતે વિશ્વતઃ સોમ વૃણ્યમ્ ।

ભવા વાજસ્ય સંગયે ॥ અં પયસ્નાનમ્ સં

અર્થ—હે સોમ ! તું પાણી વડે અને વાયુ વડે પ્રવૃદ્ધ થા. વરસવા થોડો બળ, તારે વિષે પ્રાપ્ત થાઓ. અને અનેના સંત્રામમાં તું અમને (અન્ન) આપનારે થા.

દૃદ્ધિ રત્નં પયર્મા યાસિ ચલદઃ સોમ ર્શ્વરઃ ।

અન્નસ્ય સમિથે દેવાઽસ્મભ્યં તદ્દેહિ ચેષ્ટદઃ ॥

દૈધિક્રાવ્ણો અકારિષં જિણ્ણો રશ્વસ્ય વ્રાજિનઃ ।

સુરમિનો મુક્તા કરત્પણ આયૂંપિતા રિપત્ ॥

અ. ૩. અ. ૭ વ. ૧૩

દૈધિકા દેવ એ અગ્નિ સ્વરૂપાત્મક છે. પ્રભુએ એથેનું રૂપ ધારણ કર્યું. તેથી તેનું દૈધિકા નામ પ્રસિદ્ધ થયું.

તાનગ્નિરશ્વોભૂત્વામ્યદ્રવત્ત્વમિતિ । (પે. ઘા. ૩-૪૯)

એમ પ્રમાણ છે. આ દધિકા દેવની હું સ્તુતિ કરું છું. અથવા શબ્દથી ઘોડાનો અથવા વ્યાપકત્વનો અર્થ છે. એટલે અશ્વરૂપ અથવા વ્યાપનશીલ જ દેવ છે. વળી જ નયશીલ તેમજ વેગવાળા છે, તે દધિકાદેવ અમારી અક્ષુરાદિ ઈંદ્રિયો પ્રકાશિત-પુખ્તસુરત-કરો અને અમારા આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરો.

અઃ દધિસ્નાનમ્ સઃ

જિષ્ણોરશ્વસ્ય દેવસ્ય દધિક્રાવ્યસ્ય ચ સ્તુતિમ્ ।

કુર્ષે ત્વમ્ સુરભિ દેહિ નેષાદીનાં પ્રિયઃ પ્રિયુઃ ॥

ઘૃતં મિમિક્ષે ઘૃતમસ્ય યોનિર્ઘૃતેશ્રિતો ઘૃતમમ્બસ્ય ધામ ।
અનુષ્વધ માર્વહ માદયસ્વ સ્વાદાકૃતં વૃષભવશ્ચિ હૃવ્યમ્ ॥

અ. ૨. અ. ૫. વ. ૨૩

આ અગ્નિનું ઘૃત કરાણુ છે, કેમકે અગ્નિ ધીથી પ્રજ્વલિત થાય છે. અથવા આ પરમાત્મા ઘૃતસમાન મિષ્ટ સ્તુતિથી વ્યક્ત થાય છે. તે અગ્નિને-પ્રભુને હું ધીથી સિંચન કરું છું. એ અગ્નિ ઘૃતના આશ્રયે રહ્યો છે, અથવા ઘૃત સમાન મિષ્ટ સ્તુતિને આધીન છે. ઘૃત એનું તેજ છે. કેમકે ધીથી તે અગ્નિ દીપે છે અથવા સ્તુતિથી વિશેષ પ્રકાશે છે. હે અગ્નિ પરમાત્મા! અલી-પ્ટને આપનારો તું હવિ (નૈવેદ્ય) પ્રતિ દેવોને બોલાવીને

તેમને હર્ષિત કરે. તેથી સ્વાહાકારથી આપેલું હવિ-નૈવેદ્ય
-તું દેવો પ્રતિ લઈ જા.

અઽ ઘૃતસ્નાનમ્ સઽ

ઘૃતેન પરિસિન્ચામિ ઘૃતયોર્નિ પ્રમું પ્રિયમ્ ।
દેવાન્પ્રીણય ચિન્થેશ દત્તેન હવિષા મયા ॥

મધુવાતાઃ ઋતાયતે મધુસરન્તિ સિન્ધવઃ ।

માર્ધ્વીર્નઃ સુન્ત્વોર્પધીઃ ॥ અ. ૧. અ. ૬. વ. ૧૮

યજ્ઞની ઈન્દ્રિયાવાળા યજ્ઞ કરનારા યજ્ઞમાનને અથવા
ઋત શબ્દથી પ્રકાશમાન સસસ્વરૂપ વિષ્ણુને પ્રભુને
ઈન્દ્રનારા અથવા સ્તુતિ કરનારા લક્તોને મધુર રસ રૂપ
કર્મનાં ફળને વાયુઓ વરસાવે છે-પ્રાપ્ત કરે છે. (અર્થાત્
યજ્ઞથી સ્વચ્છ વાયુ વાય છે. શુદ્ધ વાતાવરણ રહે છે.)
તથા વહનશીલ નદીઓ વા સમુદ્ર પોતાના મધુર રસને
આપે છે. અને ઔષધીઓ-ફળ પાકરૂપ થયેલી ઔષ-
ધીઓ અમારા પ્રતિ મધુર રસવાળી થાઓ. [અર્થાત્
યજ્ઞથી અન્ન વગેરે માધુર્યયુક્ત પાકે છે.]

મધુનક્તં મૃતોપસો મધુમૃત્પાર્થિવં રજઃ ।

મધુર્ઘૌરસ્તુનઃ પિતા ॥ અ. ૧. અ. ૬. વ. ૧૮

અમારી રાત્રી મધુર રસવાળી માધુર્યયુક્ત પસાર
થાઓ. ઉષઃકાળના ઉપલક્ષણથી દિવસો પણ અમને માધુર્ય
યુક્ત થાઓ. પૃથ્વી લોક અમને માધુર્યયુક્ત અર્થાત્

આતંદ્રપ થાઓ. (૨) મધુ એ પ્રભુનું નામ છે. પ્રીતિને—
આનંદને આપે છે માટે મધુ નામથી પ્રખ્યાત છે. તે
પરમાત્મા અમને સર્વ પ્રકારે આનંદરૂપ થાઓ.

અં મધુસ્નાતં સં

યાગ્નિકઃ સુખમાપાતિ યાયુભિઃ પ્રેરિતં તથા ।

દદન્તિ તદિતી તસ્મૈ સ્વકં ચૌપદ્યઃ સદા ॥

સ્વાદુઃ પંચસ્વ દિવ્યાય જન્મને સ્વાદુરિન્દ્રાય સુહૃવીતુનામ્ને ।
સ્વાદુર્મિત્રાય વરુણાય વાયવે વૃહસ્પતયે મધુર્મૌઅદામ્યઃ ॥

અ. ૭. અ. ૩. વ. ૧૦

હે સોમ ! તું સ્વાદિષ્ટ છે. તું દેવલોક માટે દ્રવી-
ભૂત થા. જને બોલાવવા માટે શોભન નામ છે, એવા
ઈન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, અને વૃહસ્પતિ માટે અર્હિંસ્ય તું હિતમ
સ્વાદિષ્ટ રસને દ્રવીભૂત કર. અથવા સ્વાદિષ્ટ રસભૂત તું સંવ.

(૨) સોમ એ પ્રભુનું નામ છે. અથવા સ ઉમ=સોમ
ઉમા સહિત મધુ સોમ કહેવાય છે. હે સોમ ! તું સ્વાદિષ્ટ
અત્યંત પ્રિય છે માટે તું વ્યક્ત થા.

અં શર્કરા સ્નાનમ સં

વ્યક્તસ્ત્વં મગવન્સોમ મવેન્દ્રાય મહામતે ।

ઘાંઘિનઃ, સ્વલુ દેવૈશ્ચ સદા પ્રિયતમો મુત્રિ, ॥

આ પચામૃત સ્નાનમાં પયો આદિ દરેક દ્રવ્યના
અંતરે જળસ્નાન કરાવવું. અને ત્યારબાદ ચતુરુપેણવિષા
એ મનથી શુદ્ધોદ્ધક સ્નાન કરાવવું.

તં યજ્ઞં વૃહિષિ શૌક્ષિન્પુરુષં જાતમગ્રતઃ ।

તેન દેવાર્ચયન્ત સાધ્યાઋષયશ્ચયે ॥ ૭ ॥

સૃષ્ટિના પૂર્વકાળમાં પ્રાદુર્ભૂત યજ્ઞિય પૂજના કાર્યમાં સાધનભૂત એ પુરુષને પશુત્વની ભાવનાથી યૂપ (યજ્ઞપશુનું અધનસ્થાન)ની સાથે બાંધીને માનસિક યજ્ઞમાં દેવો પ્રોક્ષણ કરવા લાગ્યા આ સૂક્તમાં પાંચમી ઋચામાં આ વિષે કહ્યું છે. તસ્મા દિરાઽઽ જાયત વિરાજા ઋધિપૂરુષ' । એ આદિ પુરુષથી બ્રહ્માણુક દેહ ઉત્પન્ન થયો અને તે દેહાભિમાની કોઈ પુરુષ પ્રતીયમાન છે, એ પુરુષરૂપ પશુથી માનસિક યજ્ઞ સપાદન કર્યો. સૃષ્ટિના સાધનમાં તત્પર પ્રજાપતિ વગેરે અને એના અનુકૂલ મત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓ એ પ્રમાણે સર્વ-માનસ યાગ યજ્ઞ કરવા લાગ્યા.

અ૦ ઘસ્રોપગ્ધ્વ વેરિકલ્પયામિ ।

યઃ પૂર્વજાત પુરુષો વિરાડૈ
સ ઔક્ષિતો વૃહિષિ સાધ્ય દેવૈ ।

અનન્ત શ્રીર્યામિમતેજસાતઃ

તેનર્ષિ દેવા યજન્ત પૂર્વ ॥ ૭ ॥

તસ્માદ્વજાત્સંદ્રુતઃ સંમૃતં પૃષ્ટાજ્યમ્ ।

પશુન્ તૌશ્વક્રેવાયવ્યાનારણ્યાન્ગ્રામ્યાશ્ચયે ॥ ૮ ॥

સર્વાત્મક પુરુષનું જેમાં યજ્ઞન થાય છે, એવા માનસિક યજ્ઞથી દધિમિશ્રિત આન્ન્ય સપાદન થયું આન્ન્ય એ સર્વભોગ વસ્તુનું ઉપલક્ષણ છે. અર્થાત્ સર્વજો

વસ્તુસમૂહ સંપાદિત થયો. અને વાયુદેવતાવાળા હરણ વગેરે જગલી પ્રાણીઓને સંપાદિત કર્યા. અને આમ્ય પશુઓને અશ્વ, ગાય, લેંસ વગેરેને પણ પ્રાપ્ત કર્યા. જગલી પ્રાણીઓને વાયુ દેવતાવાળા કહ્યા છે, તે વિષે યજ્ઞુ ધ્રાંક્ષણુમો આ પ્રમાણે કહ્યું છે:-ત્રાયવસ્વે ત્યાહ વાયુર્વા અન્તરિક્ષ અસ્યાધ્યક્ષા અન્તરિક્ષ દેવત્યા ચલુ વૈ પશવઃ । એમ પ્રમાણ છે.

અ૦ યજ્ઞોપવીતાલકારાદીન્પરિકલ્પયામિ ।

અધોક્ષજઃ સર્વહુતસ્ત્વમાજ્યમ્ ।

તસ્માન્મત્તાદીશ્વર સર્વં વસ્તુ ।

ધ્રામ્યાન્પશુન્તાંશ્ચ મહાપ્રમાનઃ

ચકર્થ રાજન્નુચ્ચગાય ઘન્યાન્ ॥ ૮ ॥

તસ્માદ્યજ્ઞાત્સર્વહુતઋચઃ સામાનિ જક્ષિરે ।

છંદાંસિ જક્ષિરે તસ્માદ્યજુસ્તસ્માદજાયત ॥ ૯ ॥

સર્વહુત એ માનસિક યજ્ઞથી ઋજ્વેદ અને સામવેદ ઉત્પન્ન થયા છે. અને એજ યજ્ઞથી ગાયત્રી, ઉષ્ણિક વગેરે છંદો પ્રાદુર્ભૂત થયા છે. યજ્ઞુર્વેદ પણ એ યજ્ઞથીજ ઉત્પન્ન થયો છે.

અ૦ ચંદનં સ૦

તસ્માન્મયા ત્સર્વં હુતાચકર્થ

શાસ્ત્રાણિ વેદાન્નવિલુપ્તશક્તિઃ ।

પરાયરે ઋષિરિ મલ્કિયોગમ્

કુર્વન્તિ યાન્યન્યય વિશ્વતારમ ॥ ૧ ॥

તસ્માદમ્બાંઅજાયન્તુ ચૈકેચૌભુયાદન્તઃ ।

ગાવોદ્દજશ્ચિરે તસ્માત્તસ્માજ્જાતાર્અજાવયઃ ॥ ૧૦ ॥

એ પૂર્વોક્ત યજ્ઞથી અશ્વો થયા. અશ્વથી બુદ્ધ ગર્દભો. બુદ્ધમાં જને ઉપરનીચે દાંત છે એવા પશુઓ ઊંટ વગેરે ઉત્પન્ન થયા. તેમજ ગાય, બકરી, મેઘી વગેરે તમામ પશુ તે યજ્ઞથી ઉત્પન્ન થયા.

અં ૦ પુષ્પાણિ સમર્પયામિ ।

ત્વં વીતરાગ મય પાપ કુતુહ્ચિરોગઃ

સપ્તીનજ્ઞાન્જનપદાન્સુરમીશ્ચકર્યં ।

તસ્માન્મલ્લાદ્ધનિપાલ સમગ્ર મીતે

રસ્માન્સદા ચ પરિપાહિ મહામવાઘ્ચેઃ ॥ ૧૦ ॥

યત્પુરુષેન્વ્યદધુઃ કતિધાઞ્ચકલ્પયન્ ।

મુલ્લંકિર્મસ્ય કૌવાહ્નકાકુરૂપાદાઞ્ચયેતે ॥ ૧૧ ॥

પ્રશ્નોત્તર૩પથી બ્રાહ્મણ વગેરેની સૃષ્ટિના પ્રતિપાદન

માટે બ્રહ્મવાદીઓ પ્રશ્ન કરે છે. પ્રબળપતિના પ્રાણરૂપ દેવો

જ્યારે વિરાટ પુરુષને સંકલ્પથી સંપાદન કરે છે, ત્યારે

કેટલા પ્રકારે કલ્પના કરી ? આ પુરુષનું મુખ શું ? એના

બાહુ કયા ? એના સાયળ કયા ? એના પાગ કયા ? પ્રથમ

સામાન્ય પ્રશ્ન પછી મુખ વગેરે શું એ વિશેષ પ્રશ્ન છે.

અં ૦ ધૂપમાઘાપયામિ ।

માત્રૈઃ પરશ્ચ રહિતઃ સતુષ્ઠ્ઠિકારૈઃ

કલ્યાણરુત્તનુભૂતાં ગુણકર્મહીનઃ ।

અગ્નિ તસ્ય સુમતેરધુનાત્રવીમિ
ઘક્ત્ર ચ વાહુપદમસ્ય ચ કિં ચ નેત્રમ્ ॥૧૧॥

બ્રાહ્મણોઽસ્યમુર્ધ્વમાસીદ્ધાહૂરાંજન્યઃ કૃતઃ ।
હ્રુતદંસ્ય યદ્દેશ્યઃ પૃથ્વ્યાશૂદ્રો અજાયત ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વોક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે બ્રાહ્મણઅતિવાળો પુરુષ, આ પ્રજાપતિ પરમાત્માનું મુખ છે અર્થાત્ બ્રાહ્મણો મુખથી ઉત્પન્ન થયા છે ક્ષત્રિયઅતિવાળો પુરુષ આ પ્રજાના હસ્ત છે અર્થાત્ ક્ષત્રિયો બાહુથી ઉત્પન્ન થયા છે ઉરદ્વયથી વૈશ્ય ઉત્પન્ન થયા છે, અને ચરણદ્વયથી શૂદ્રો થયા છે આ પ્રમાણે મુખ વગેરેથી બ્રાહ્મણ વગેરેના પ્રાકૃર્ભાવનુ ચબુર્વેદના સાતમા કાંડમા કથન છે. સમુપતસ્થિત નિરમિમીત પરમેશ્વરે મુખથી ત્રિવૃતનુ નિર્માણ કર્યું આથી એ પ્રશ્ન અને ઉત્તરનુ એમાં તાત્પર્ય છે.

અં દીપ દર્શયામિ ।

બ્રહ્મેવ ક્ષત્રમથ વિદ્ ચ તથૈવ શૂદ્રો
ઘક્ત્રાથ વાહુ જઘનાથરણાથ જાતાઃ ।
તસ્યેશ્વરસ્ય ઘસુનાતિશયેન ચુક્ત
દેવસ્ય ચેષ્ટસુપયોગરહસ્ય ધ્રુવ ॥ ૧૨ ॥

ચન્દ્રમામનસોજાતશ્વસ્રોઃ સૂર્યોઅજાયત ।
મુલાદિન્દ્રાગ્નિશ્ચન્નાગાદ્રાચુરંજાયત ॥ ૧૩ ॥

જે પ્રમાણે દહી, ધી વગેરે દ્રવ્ય, ગાય, બકરી વગેરે પશુ, ઋગ્વેદાદિ વેદ તથા બ્રાહ્મણ વગેરે મનુષ્યો

સંકલ્પસિદ્ધ આ માનસિક યજ્ઞની ગાયત્ર્યાદિસાત
છંદ પરિધિ—તેજોમંડલસ્થાનીય છે. અર્થાત્ ઐદ્રિક અને
આહવનીય એની ત્રણ પરિધિ અને ત્રણ ઉત્તર વેદીની
પરિધિ અને સાતમી પરિધિ સૂર્ય છે. આ બધી પરિધિ
પ્રતિનિધિરૂપ છે. શ્રુતિ કહે છે,

નપુરસ્તાત્પરિદધ્યાદિત્યાદિત્યીહ્યોઽયનપુરસ્તાદ્રક્ષાંસ્યપદ્મસ્તીતિ ।
અર્થ. અગ્રભાગથી પરિધાન કરવું નહિ. કારણ કે ઉદ્યાભિ-
મુખથી સૂર્ય આગલા ભાગથી રાક્ષસોનો સંહાર કરે છે. આ
પ્રમાણે ગાયત્ર્યાદિ સપ્ત છંદ આદિત્ય સહિત સપ્ત
પરિધિ છે. અને ૨૧ સમિધ છે. ૧૨ મહિના પશ્ચાત્
(હેમન્ત અને શિશિર એક સ્વરૂપ છે) પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ
અને ઘુલોક એ ત્રણ લોક અને એક સૂર્ય એ બધા
મળી ૨૧ પદાર્થ સમિધરૂપથી સંભાવિત કર્યા છે. જે
વિરાટપુરુષ છે તેને પ્રજાપતિ, બ્રાહ્મણ અને ઈન્દ્રિય રૂપદેવો
માનસ યજ્ઞનિમિત્ત પશુત્વની ભાવનાથી યજ્ઞિય યૂપમાં
બંધન કરે છે. એ અભિપ્રાયથી પુરુષને પૂર્વમાં પ્રથમથી
વિષય કહ્યો છે—કર્થો છે; એ હેતુથી પુરુષેણ હવિષા એમ
કહ્યું છે. નરમેધ કરવા માટે પુરુષને પશુની ભાવના નથી
અને તેમ કહ્યું નથી.

અઃ પ્રદક્ષિણાન્ સઃ ।

વિસ્તારયન્તો મનસાન્ન યજ્ઞમ્
દેવાઃ પશુત્વેન વિમાવયન્તિ ।

દેવં પ્રમું ત્વાં પરિધિન્ન સપ્ત-
છંદોમયી સા વિવિધા મયસ્ય ॥ ૧૫ ॥

યજ્ઞેનયજ્ઞમયજન્તદેવાસ્તાન્નિ ધર્મીણિ પ્રથમાન્યાસન્ ।
તેહનાકંમહિમાનઃ સચન્તયત્રપૂર્વેસાધ્યાઃ સન્તિદેવાઃ ॥૧૬॥

પ્રથમ વિસ્તારથી કહેલા અર્થને સંક્ષેપમાં કહે છે. પ્રજાપતિ બ્રહ્મા અને પ્રાણરૂપ દેવતાઓએ માનસિક સંકલ્પથી પૂર્વોક્ત યજ્ઞ સ્વરૂપ પ્રજાપતિ પરમેશ્વરનું યજન કર્યું છે. તે યજ્ઞથી-પૂજનથી-પ્રપંચરૂપ વિકાસને ધારણ કરનારો સુપ્રસિદ્ધ મુખ્ય ધર્મ પ્રચલિત થયો. આ અર્થમાં સૃષ્ટિ પ્રતિપાદિત સક્ત ભાગનો અર્થ આવી જાય છે. હવે એ પરમેશ્વરની ઉપાસના અને તેના કૃણનો અનુવાદ કરનારા ભાગને જણાવે છે. જો વિરાટ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ-રૂપ સ્વર્ગમાં સાધ્ય વિરાટ ઉપાસના કરનારા પ્રાચીન દેવો અવસ્થિત છે, એ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિરૂપ એ સ્વર્ગને એ વિરાટની ઉપાસના કરનારા મહાત્મા લોક અવરથ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પરમેશ્વરનું માનસિક યજ્ઞદ્વારા યજન કર્યું છે. એ શાસ્ત્રકારે પછી બીજા યજ્ઞો પણ એ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ માટે અધિકારી લેદથી કર્યા છે :—

(૧) દ્રવ્ય-યજ્ઞઃ—કૂવા, તળાવ વગેરે લોકોના હિત માટે નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી તૈયાર કરાવવા અથવા અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરવું વા કરાવવું, એ દ્રવ્યયજ્ઞ.

વળી આ સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે,—

‘અધિયજ્ઞોદ્દમેવાત્ર વેદે દેહમૃતાંવર.’

સર્વ મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ હે અર્જુન ! આ દેહમાં અધિયજ્ઞ હું છું. શારીરયજ્ઞના ઉદ્દેશથી અંતર્યાગ કરનારા પુરુષના અંતર્યામિપણાએ તેનો પ્રવર્તક અને તેના ક્ષણનો સંપાદક હું છું.

अध्यात्मनादित्रयाभिज्ञो व्यग्रहारं करोति यः । शारीरं सचयज्ञोऽस्य तं यज्ञं पुरुषं विदुः ॥ तापवाहुतयः प्रोक्ता जाठरे जातवेदसि । पिपासितोम्मः पिपति सोमपानमयास्यतत् ॥ यज्ञस्योपसदश्चेष्टा मृतिश्चाऽमृतयोऽस्य च ॥

અર્થ—અધિભૂત, અધિદેવ અને અધ્યાત્મને જાણનારો જે પુરુષ બ્યવહાર કરે છે, તે પુરુષનો એ શારીરયજ્ઞ છે. તેને બીજા લોકો યજ્ઞપુરુષ જાણે છે. તે પુરુષ શુદ્ધ સંસ્કારયુક્ત અન્નના આસ ભરે છે. તે આ જઠરાગ્નિરૂપી અગ્નિમાં આહુતિ આપેલી કહેવાય છે. તૃષા લાગતાં જે પાણી પીએ છે, તે સોમપાન સ્થાનીય છે. જે એની ચેષ્ટા છે તે એના ઉપસદ છે (પાસે બેસનારા છે). શરીરત્યાગ એ અવભૂથ રનાન છે. વળી એ વિષે છાંદોગ્યમાં વિશેષ કહે છે:—

स यदि शिशिषति यत्पिपासति यत्र रमते ता अस्य दीक्षाः । मय यदश्नाति यत्पिपति यद्रमते यदुपसदैरेत्यथ यद्वसति यज्जज्ञति यन्मैथुनं चरति स्तुनशस्त्रैरेव तदेत्यथ यत्तपोदान मार्जगमर्हिसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणास्तस्मादाहुः सोप्यत्यसोष्टेति पुनस्तदादन मेवास्य तन्मरण मेवावभूथः ॥

- (૨) તપો-યજ્ઞઃ—પ્રભુમાં એકાગ્રમન કરવું, એ તપોયજ્ઞ છે, અથવા કૃત્યદ્રવ્યાંદ્રાયણુ આદિ વ્રતો કરવાં.
- (૩) યોગ-યજ્ઞઃ—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ પ્રસાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગનાં અષ્ટાંગ છે.
- (૪) સ્વાધ્યાય-યજ્ઞઃ—ભોક્ષ-શાસ્ત્રનું અધ્યયન, અથવા વેદાધ્યયન (નિત્યપાઠ) અથવા નિત્ય પ્રણવજપ.
- (૫) જ્ઞાન-યજ્ઞઃ—વેદ, વેદાન્ત, ઉપનિષદનો અર્થ યથાર્થ જાણવો. તથા અહંબ્રહ્મોપાસના.
- (૬) ભૂત-યજ્ઞઃ—ગાય વગેરેને ભોજન આપવું તે.
- (૭) મનુષ્ય-યજ્ઞઃ—અતિથિને ભોજન આપવું તે, અને બ્રહ્મભોજન કરાવવું તે.
- (૮) પિતૃ-યજ્ઞઃ—માતા પિતાનું શ્રાદ્ધાદિ કર્તવ્ય શ્રદ્ધાથી કરવું તે. નિત્ય પિતૃતર્પણ કરવું તે.
- (૯) દેવ-યજ્ઞઃ—દેવપૂજા, સંધ્યા વગેરે કરવી તે. શતચંડી, મહાશ્વર, વિષ્ણુયાગ, સોમયાગ વગેરે યજ્ઞ કરવો તે.
- (૧૦) માનસ-યજ્ઞઃ—જે યજ્ઞ વડે દેવોએ પ્રજાપતિનું યજ્ઞન કર્યું છે, અથવા સંકલ્પાત્મક સૃષ્ટિ મનમાં કરવી તે.

વળી આ સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે,—

‘અધિયક્ષોદ્દમેગાત્ર વેદે વેદમૃતાંવર.’

સર્વ મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ હે અર્જુન ! આ દેહમાં અધિયજ્ઞ હું છું. શારીરયજ્ઞના ઉદ્દેશથી અંતર્યાગી કરનારા પુરુષના અંતર્યામિપણાએ તેનો પ્રવર્તક અને તેના ફળનો સંપાદક હું છું.

अध्यात्मादित्रयामिश्रो व्यग्रहारं करोति यः । शारीरं सचयज्ञोऽस्य तं यज्ञं पुरुषं त्रिदुः ॥ तापराहुत्रय. प्रोक्ता जाठरे जातवेदसि । विपासितोऽम्भः विषति सोमपानमघास्यतत् ॥ यज्ञस्योपसद्व्येष्टा मृतिश्चात्रभृत्योऽस्य च ॥

અર્થ—અધિભૂત, અધિદેવ અને અધ્યાત્મને જાણનારે જે પુરુષ વ્યવહાર કરે છે, તે પુરુષનો એ શારીરયજ્ઞ છે. તેને બીજા લોકો યજ્ઞપુરુષ જાણે છે. તે પુરુષ શુદ્ધ સંસ્કારયુક્ત અન્નના આસ બેસે છે. તે આ જઠરાગ્નિરૂપી અગ્નિમાં આહુતિ આપેલી કહેવાય છે. તૃષા લાગતાં જે પાણી પીએ છે, તે સોમપાન સ્થાનીય છે. જે એની ચેષ્ટા છે તે એના ઉપસદ છે (પાસે બેસનારા છે) શરીરત્યાગ એ અત્રભૂત સ્નાન છે. વળી એ વિષે છાંદોગ્યમાં વિશેષ કહે છે:—

स यदि शिशिषति यत्पिपासति यत्र रमते ता अस्य दीक्षाः । मय यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते यदुपसदैरेत्यय यद्वसति यज्जज्ञति यन्मैथुनं चरति स्तुनशस्त्रैरेव तदेत्यय- यत्तपोदान मार्जगमर्दिसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणा- स्तस्मादाहुः सोप्यत्यसोष्टेति पुनस्तथादन मेवास्य तन्मरण मेवावभृत्यः ॥

અર્થ—શારીર યજ્ઞ કરનારો વા સંપાદક પુરુષ પોતાના આત્માને યજ્ઞરૂપ માને છે. તત્ શબ્દથી તે પુરુષ કહેવાય છે. તે વિષે કહે છે. યજ્ઞમાં દીક્ષા, ઉપસદ, (ઋત્વિક્ વગેરે), સ્તુતશસ્ત્ર, અને દક્ષિણા એ મુખ્ય વસ્તુ છે. એ સિવાય બીજાં દ્રવ્ય વગેરે છે. તે શારીર યજ્ઞ કરનારો પુરુષ અન્નની ઈચ્છા કરે છે. પાણીની ઈચ્છા કરે છે. ભૂખ તૃપાની પીડાથી આનંદમાં રહેતો નથી. અન્ન પાણીની ઈચ્છા કરે, એ યજ્ઞની દિશા છે. યજ્ઞના પ્રારંભમાં અનશન વગેરે કરવું જોઈએ, એમ નિયમ છે, અને તેથી શરીરને ક્લેશાનુભવ છે, તેમ એ પ્રમાણેની એ દીક્ષા છે. સ્વારપછી એ જ ભોજન કરે છે, જળ પીએ છે, જુદાં જુદાં અન્નપાન વગેરેથી જ ભોગ ભોગવે છે, મિત્રમંડળમાં આનંદ કરે છે, તે ઉપસદ છે. તે યજ્ઞજનિત સુખનો અનુભવ છે. હવે સ્તુતશસ્ત્ર વિષે કહે છે. તે યજ્ઞ પુરુષ હસે છે. વિનાદ વાર્તા કરે છે. ઠાઈની વાત પરથી મુખ્ય મહાકાવે છે તથા ઋતુકાળમાં પોતાની સ્ત્રી જોડે આનંદ ભોગવે છે, તે આ યજ્ઞનાં સ્તુતશસ્ત્ર છે. સ્તુત શબ્દથી ઉદ્ગાતા તરફથી પ્રભુ સંબંધી વાક્ય—સંદર્ભ, મંત્રો, શ્લોક વગેરેનો અર્થ છે. અને શસ્ત્ર શબ્દથી ઋગ્વેદની ઈન્દ્ર અગ્નિ વગેરેની ઋચા, મંત્રોના સંદર્ભનો અર્થ છે. ને તે હોતા ભણે છે. હવે દક્ષિણા વિષે કહે છે. તપ, (ચિત્તની એકાગ્રતા અથવા એકાદશી, ચિવરાત્રી વગેરે વ્રતો), દાન, સરલતા, અહિંસા

અને સત્ય વચન એ દક્ષિણા છે. આ દક્ષિણા, ધર્મને પુષ્ટિ કરનારી છે. આ પ્રકારના યજ્ઞપુરુષનો એ ચરમ જન્મ છે. અથવા તેના પછીનો જ માતા તેને જન્મ આપશે, તે તેનો ચરમ જન્મ છે, એમ સારા પુરુષો કહે છે. અને તે પુરુષનો દેહત્યાગ, એ અવલૂથ સ્નાન છે. વળી

एतत्पुत्र आगिरसः रुष्णाय देवकी पुत्रायोक्तवान् वा
विशस एव स बभूवसोन्मवेलाया एतत्त्रयं प्रतिपद्यताक्षित-
मस्यच्युतमसि प्राणशसित मसोति तत्र द्वे ऋचौभयतः ।

ઉપર પ્રમાણેનું નિરૂપિત જ્ઞાન ઘોઠ આંગિરસે દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું છે અને તે કહીને ફરી કહે છે કે (શરીર ત્યાગ પહેલાં) રસ વગેરેની સકળ ઈચ્છા રહિત તે યજ્ઞ પુરુષ થઈ જાય છે. ત્યાર પછી અતવેળા સમયે ભગવદ્દુપદિષ્ટ યજ્ઞના ત્રણ મનોને તે પ્રાપ્ત થાય છે. (૧) મક્ષિતમસિ—તું અક્ષીણ અખડ એકરસ છે. (૨) મચ્યુતમસિ—તું કદી ચલાયમાન ન થાય તેવો છે. (૩) પ્રાણશસિતમસિ તું પ્રાણ અપાન વગરનો શુદ્ધ પ્રજ્ઞ છે. અને એ રીતે તત્ત્વમસિ—તે સાક્ષાત્પરબ્રહ્મ તું છે. એ સંબંધમાં ત્રણ દ્વે ઋચૌ ભયતઃ બે ઋચા ઋગ્વેદની છે.

(૧) आदित्यस्तस्य रेतसो ज्योतिष्पश्यन्तिवासुरं ।
परो यदिध्यते दिवा ॥ (अष्टक ५. अध्याय ८ वर्ग १४)

અર્થ—ધ્રુવોકની પણ પેલે પાર આ ઈન્દ્ર સૂર્યરૂપે પ્રકાશે છે. સારપછી જળને આપનારા બીજભૂત તેજને સર્વ લોકો નિરંતર જુએ છે. અથવા અનાદિ આ જગતના હેતુભૂત આ પરમેશ્વરના બ્રહ્મના જ્યોતિને પ્રકાશને નિવૃત્ત અધુ ઈન્દ્રિયોવાળા બ્રહ્મચર્ય તથા નિવૃત્તિ સાધનવડે નિરુદ્ધ કર્યું છે અતઃકરણ તથા મનોવૃત્તિ જણે એવા પુરૂષો પ્રતિ દિવસ ચોતરફ જુએ છે. જે પરમાત્માનું પરમ તેજ સ્વર્ગમાં અને તેને પેલે પાર સર્વત્ર પ્રકાશી રહ્યું છે. એજ તેજ વડે સૂર્ય તપે છે. ચન્દ્રમા પ્રકાશે છે, વીજળી ચમકે છે, તારાગણો પ્રકાશે છે, અગ્નિ પણ દીપે છે અને એના તેજથી સર્વ પ્રકાશે છે.

(૨) उद्वयंतमसस्परिज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् ।

देवदेवत्रासुर्यमगन्मज्योतिरुत्तमम् ॥ अ. १. अ. ४. व. ८ ॥

અંધકાર—અજ્ઞાન—ની પેલેપાર જે જ્યોતિ પ્રકાશે છે, તેને અમે જોઈએ છીએ. જે તેજ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. સર્વદા પ્રકાશમાન છે. સર્વ દેવોમાં એ પ્રકાશે છે. એ ઉત્તમ છે. સૂર્ય સ્વરૂપની મર્યાદાથી આ પરમેશ્વર પ્રકાશી રક્ષા છે. અમે એને પ્રાપ્ત થઈએ છીએ. આ પ્રકાશના ચારીર યજ્ઞને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા પુરૂષો સમજી શકે છે. આ પ્રમાણે પરમેશ્વરના મુખમાં ધણુ યજ્ઞો છે. અધિકારીભેદથી અધિકાર પ્રમાણે આ યજ્ઞદ્વારા પ્રજાની ઉપાસના કરી

સંસ્કારી પુરૂષ તેને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ પુરૂષ સૂક્તનો વિનિયોગ સર્વ દેવતાઓ વિષ્ણુ, શિવ, અંબિકા, ગણપતિ વગેરે દેવતાઓની પૂજામાં થઈ શકે છે, કેમકે સર્વ દેવમય એ પરમાત્મા છે. આ બધા યજ્ઞોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનયજ્ઞ છે.

‘સર્વે કર્માશ્ચિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે’

એમ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે. કેમકે જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મા છે.

અં સુવર્ણં પુષ્પ દક્ષિણાં સઃ ।

યજ્ઞેન યજ્ઞમયજ્ઞન્ત દેવાઃ

ધર્માણિ દેવ પુરુષૃત્પ્રથમાનિતાનિ ।

આસંશ્ચતે સમવયન્તિ તુગાયકાસ્તમૃ

યર્હિમશ્ચ નાકમમરાઃ પુરુહૂત સન્તિ ॥ ૧૬ ॥

અથ નીરાજનમ્ ।

ૐ શ્રિયેજાતઃ શ્રિયઆનિરિયાયશ્રિયંવયોજરિત્વમ્બોદયાતિ ।
શ્રિયંવસાનાઅમૃતત્વમાયન્મર્વન્તિ સત્ત્વા સંમિયામિતદ્રૌ ॥

(અષ્ટક ૭. અ. ૪. વ. ૪)

સંપત્તિનો વધારો કરવા આ સોમ (પરમેશ્વર) ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રી સંપત્તિને માટે આસ કરી ગતિમાન થાય છે. તે સે સ્તુતિ કરનારાઓને સંપત્તિ અન્ન આપે છે. તે સંપત્તિ, અન્નયુક્ત થયેલા સ્તુતિ કરનારાઓ અમરપદને પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રકારની સંપત્તિ આપે છે. આ મિત ગમનવાળા અર્થાત્ દૂકમાંજ આ સોમનાં યુક્તો આશ્વ્યન્તર તથા બહારના શત્રુ સાથેના યુદ્ધો-સત્ત્વ

હોય છે. અર્થાત્ એ યુદ્ધોમાં શત્રુને જલદી પરાજય આપે છે.

કર્પૂરગૌરં કરુણાવતારં સંસારસારં ભુજમેન્દ્રહારમ્ ।
સદા વસન્તં હૃદયારવિન્દે ભવંભવાનીસહિતં નમામિ ॥
અથ પુસ્પાંજલિઃ ।

યજ્ઞેનયજ્ઞઃ—સન્તિ । રાજાધિરાજાઃ સમાસદ્ ઇતિ ।

ૐ વિશ્વતંશ્ચક્ષુરુત્ત્રવિશ્વતોમુખો વિશ્વતોવાહુરુત્ત્રવિશ્વતંસ્પાત્ ।
સંબ્રાહ્મણ્યાંધર્મતિ સંપતત્રૈર્ધર્માભૂમીં જનયન્દેવર્ણકઃ ॥

(અષ્ટક ૮ અ. ૩ વ. ૧૬)

સર્વાત્મક આ પરમાત્મા અધિષ્ઠાન, ઉપાદાન વગેરે ટાઈ પદાર્થની સહાયતા લીધા વિના પોતે સ્વતંત્રપણાએ જગતને નિર્માણ કરે છે. એ આમંત્રથી કહે છે. સર્વત્ર વ્યાપક ચક્ષુવાળા સર્વત્ર વ્યાપક મુખવાળા તથા સર્વત્ર વ્યાપક બાહુવાળા વળી સર્વત્ર વ્યાપક ચરણવાળા આ પરમેશ્વર ટાઈની પણ સહાયતા લીધા વગર પોતામાંજ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. કેવી રીતે કરે છે ? બાહુદ્વયથી આકાશને (ઉત્પત્તિ માટે) પ્રેરે છે, ચરણોથી પૃથ્વીને (ઉત્પત્તિ માટે) ધમે છે—પ્રેરે છે. આકાશ અને પૃથ્વી એ નામ એ પરમેશ્વરની અધિક પ્રસિદ્ધિ માટે કહીએ છીએ. જો કે તે બન્ને ઉપલક્ષિત તમામ વિશ્વને એ પ્રમાણે ઉત્પન્ન કર્યું છે. આ પ્રમાણે સઠળ જગતને ઉત્પન્ન કરનારા આકાશ પૃથ્વી ઉપલક્ષિત જગતને ઉત્પન્ન

કરનારો સ્વયંપ્રકાશ કાઈની સહાયતા વગરનો આ પરમેશ્વર સર્વત્ર વિરાજે છે. શ્રીકૃષ્ણે પણ આ મતલબનું કહ્યું છે.

સર્વતઃ પાણિપાદં તત્ત્વ સર્વતોઽક્ષિ શિરો મુલમ્ । સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ इति पुष्पांजलिः ॥

અથ વેદમયી સ્તુતિઃ ।

ત્વયેદિન્દ્રયુજા વ્યંપતિંત્રુવીમહિસ્પૃધઃ ।

ત્વમસ્માકં તવંસ્મસિ ॥ અષ્ટક ૬. અ. ૬. વ. ૨૦ ॥૧॥

હે પરમાત્મન ! અમારી જોડે સ્પર્ક્ષ કરનારા આસ્થન્તર કામક્રોધાદિ શત્રુઓને તેમજ બહારના શત્રુઓને તારીજ સહાયતાવડે અમે દૂર કરી દઈએ—અથવા દૂર કરીએ છીએ. કેમકે, તું સુલભ છે, અને અમે સ્તુતિ કરનારા છીએ. વળી તું પૂજ્ય છે, અમે પૂજા કરનારા છીએ. જે આપણા સંબંધથી તું અમારો છે, અથવા અમે તારા સ્વરૂપભૂત છીએ. અને અમે તારા છીએ—તારાથી અભિન્ન છીએ.

ત્વમિદં સર્વમસિ, તવ ઘયં હમઃ—ત્વમસ્માકમસીતિ ।

હે પરમાત્મન ! આ દૃશ્યમાન જગત્ તું છે. અમે તારા છીએ અને તું અમારો છે. જેમ આરણ્યકનું પ્રમાણ છે. આ હેતુથી અનિર્વાચી—અજ્ઞાનથી—માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્પર્ક્ષ કરનારા શત્રુઓનો તારીજ સહાયતાથી અમે નાશ કરીએ.

યદ્યાવંદ્રતેજતં શતંભૂમીસ્તસ્યુઃ ।

નત્વા વજ્રિન્સહસ્રં સૂર્યા અનુનજાતર્મઘ્રોર્દસી ॥૨॥

(અષ્ટક ૬. અ. ૬. વ. ૮)

હે પરમાત્મન ! તારી પ્રતિમાને માટે અથવા પરિચ્છેદ માટે સાધુલોક હોય, તોપણ તુને પરિચ્છેદ કરી શકે તેમ નથી વળી તારા સ્વરૂપના પ્રતિબિંબ માટે સો ભૂમીઓ, સેકડો ભૂમી લોક હોય, તોપણ તુને વ્યાપ્ત કરી શકે તેમ નથી હે વજ્રવાળા પરમાત્મન ! દુષ્ટ લોકોના નાશ વાસ્તે અને સાધુ પુરૂષના રક્ષણ માટે ઈન્દ્રાદિ સ્વરૂપ ધારણ કરીને વજ્ર, સુદર્શન આદિ આયુધોને ધારણ કરનારા હે પરમેશ્વર ! તુને અસંખ્ય સૂર્ય પણ પ્રકાશિત કરી શકે તેમ નથી

॥ તત્ર સૂર્યોમાતીતિ શ્રુતે ॥

એમ પ્રમાણ છે આ પરમેશ્વરને સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા, વીજળી અગ્નિ પ્રકાશી શકે તેમ નથી વિશેષ શુ કહુ ? દાખિણ તત્ત્વ તુને પ્રકાશિત કરી શકે તેમ નથી પરંતુ તારા પ્રકાશથી એ સર્વ પ્રકાશે છે તું સર્વોત્કૃષ્ટ હોઈ સર્વથી અતિરિક્ત છે જ્યાયાન્પૃથિવ્યા જ્યાયાનન્તરિક્ષાજ્યાયાન્દિવો જ્યાયાન્નેમ્યો હોકેમ્ય ઇતિ શ્રુતે । પૃથ્વીથી, અતગ્નિથી દુવોહથી, સર્વ લોકથી આત્મરૂપ તું પરમજ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ છે

ન કિંરિન્દ્રત્વદુર્ત્તરોનજ્યાયૌઅસ્તિ વૃત્રહન્ ।

નકિંરેવા યથાત્વમ્ ॥ ૩ ॥ અ. ૩. અ. ૬. વ. ૧૯

આવરણ કરનારા અજ્ઞાન નાશક હે ઈન્દ્ર, પરમાત્મનું તારાથી ઘાઈ વિશેષ શ્રેષ્ઠ નથી—એક પણ નથી. તારાથી ઘાઈ મહાન નથી. તું જોવા લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેવા બીજા એક પણ નથી. તારા સમાન ત્રણે લોકમાં ઘાઈ નથી.

નામાનિતેશતક્રતોવિશ્વામિ ગુર્ધિર્મિરીમહે ।

ઇન્દ્રામિમાત્તિપાશૈ ॥ ૪ ॥ અ. ૩. અ. ૨. વ. ૨૧

હે શતક્રતો ! બહુ કર્મવાળા હે ઈન્દ્ર ! શત્રુઓની સામા અમે યુદ્ધમાં આવી ગયા છીએ, પ્રાપ્ત થયા છીએ, તે વેળા, હે શક, હે વજ્રહસ્ત વગેરે તારાં ઉત્તમ નામોને અથવા તે નામથી ઉપલક્ષિત તારા અપરિમિત બળની, સર્વ પ્રકારની, બહુ પ્રકારની સ્તુતિવડે યાચના કરીએ છીએ. માટે તું સહાયાર્થ પ્રાપ્ત થા એ ગૂઢાર્થ છે.

(૨) હે પરમાત્મનું ! અભિમાન વગેરે અંતરના શત્રુઓ તથા અભિમાની બહારના શત્રુઓની સામાં અમે યુદ્ધમાં છીએ તેથી તારા હે ભયનાશન, હે વીર, ભક્ત-વત્સલ, અરવિન્દાક્ષ, કૃષ્ણ વગેરે નામથી અથવા તે નામોથી ઉપલક્ષિત તારા બળની અમે યાચના કરીએ છીએ, માટે તું અમારી સહાયતામાં પ્રાપ્ત થા.

ત્રાતારમિન્દ્રમવિતારમિન્દ્રમ
 હવે હવે સુહૃદ્ શૂરમિન્દ્રમ ।
 બ્રહ્મ્યામિ શક્રં પુરુહૂતમિન્દ્રમ
 સ્વસ્તિનો મૃગવાં ઘાત્વિન્દ્રઃ ॥ ૫ ॥

(અ. ૪ અ. ૭. વ. ૩૨)

શત્રુથી રક્ષણ કરનાર ઈન્દ્રને—પરમેશ્વરને હું બોલાવું
 છું. તથા મનકામનાને પૂર્ણ કરનારા પરમેશ્વરને બોલાવું
 છું—પ્રાર્થના કરું છું. તથા આર્ધાનમાં સુખેથી બોલાવવામાં
 શક્ય એવા તથા સર્વ કાર્યમાં પરમશક્તિમાન એવા,
 તથા રક્ષણ માટે ઘણા યજ્ઞમાનો તથા લોકો જને બોલાવે
 છે, એવા, ઈન્દ્રને, પરમેશ્વરને હું બોલાવું છું. એ પ્રમાણે
 આહ્વાન થયેલા અથવા પ્રાર્થિત થયેલા તે પ્રજા-ઈન્દ્ર—
 અમારા અવિનાશને કદ્યાણને અમને પ્રાપ્ત કરે.

પુરો માર્ત્રયા તુન્વા વૃધાન્
 નતે મહિત્વ મન્વશ્નુવન્તિ ।
 ભુમેતેવિઘ્નરજસીપૃથિવ્યા
 વિષ્ણો દેવત્વં પરમસ્ય વિત્તે ॥ ૬ ॥

અ. ૫. અ. ૬. વ. ૨૪

માત્રા—માપથી જે પર છે અર્થાત્ અત્યન્ત વિસ્તૃત,
 અપરિમિત શરીરથી—સ્વરૂપથી વૃદ્ધિ પામનારા હે વિષ્ણો,
 તારા મહિમાને—સામર્થ્યને—દાર્ઢ વ્યાપી શકે તેમ નથી.

પદ્મયથી ત્રેલોક્યને આક્રમિત કર્યું છે એ તારા મહિમાને સર્વે લોકો જાણવાને સમર્થ નથી—શક્ય નથી. આ પૃથ્વી અને અન્તરિક્ષ એ બે લોકોને ચક્ષુથી અમે જોઈએ છીએ. તે સિવાય બીજા લોક—કંઈ બીજી વસ્તુને જાણતા નથી. માટે હે પ્રકાશમાન વિષ્ણુ ! સ્વર્ગથી પણ અત્યન્ત ઉત્કૃષ્ટ તારા પરમ શ્રેષ્ઠ લોકને તું જ જાણે છે. એ હેતુથી તારા મહિમાને જાણવાનું કાઈને શક્ય નથી.

પ્રતત્તેઽઘશિંપિવિષ્ણુનામાર્યઃ શૈસામિત્રયુર્નાનિવિદ્વાન્ ।

તન્ત્વાઘ્ણામિત્વસમતઁગ્યાન્ સર્વન્તમસ્યરજસઃ પરાકે ॥૮॥

અ. ૬. અ. ૬. ઘ. ૨૬

તેજઃપુંજ સ્વરૂપવાળા હે વિષ્ણુ, હે શિપિવિષ્ટ, તારું પ્રસિધ્ધ વિષ્ણુ એ નામ સ્તુતિમાં, હવિમાં નૈવેદ્યમાં મુખ્ય છે. સ્તુતિ કરનારો હું તારા યોગ્ય ગુણોને જાણું છું. તથા તારી સ્તુતિ કરું છું. તથા આજ હમણાં પણ વૃદ્ધ પુરાતન તું તેની સ્તુતિ કરે છે. તોપણ હું અત્યન્ત તુચ્છ છું અને તું તો મહાન્ છે. અને તે અદ્ય હું સકલગુણસંપન્ન અન્તરિક્ષની પેઠે પાર વસનારા તને અર્થાત્ સર્વવ્યાપક તને હું સ્તવું છું. તારાં ગુણગાન, તારો મહિમા વર્ણવું છું. તારી સ્તુતિ કરું છું.

ત્વમિન્દ્રાગ્નિભૂર્અસિત્વં સૂર્યપરોચયઃ ।

ત્રિશ્વર્કર્મા ત્રિશ્વર્દેવો મહાઁસિ ॥ ૯ ॥

અ. ૬. અ. ૭. ઘ. ૧.

હે પરમેશ્વર ! તું શત્રુઓનો નાશ કરનારો છે; તે સૂર્યને પોતાના તેજથી પ્રકાશિત કર્યો છે. સકળ જગતનો તું કર્તા છે. સર્વ દેવરૂપ તું છે. એ હેતુથી, હે ઇન્દ્ર પરમેશ્વર ! તું સર્વથી મહાન્ છે.

હિરણ્યગર્ભાચ્ચ ઋષિઃ પ્રજાપતિર્દેવતા ત્રિઃદુષ્ ।

અ. ૮. અ. ૭. ઘ. ૩

હિરણ્યગર્ભઃ સર્વવર્તતાગ્રે
ભૂતસ્યજ્ઞાતઃ પતિરેકઆસીત્ ।
સદાધારણિર્વીંદ્યામુતેમામ્
કસ્મે દેવાયહવિપાંવિધેમ ॥ ૧૦ ॥

હિરણ્મય-બ્રહ્માણ્ડના ગર્ભભૂત-હિરણ્યગર્ભ-પ્રજાપતિ છે. પ્રજાપતિ જે હિરણ્યગર્ભઃ હિરણ્યગર્ભ પ્રજાપતિ છે એમ બીજી શ્રુતિ કહે છે. અથવા હિરણ્મય અંડ જેના ઉદરમાં ગર્ભવત્ વર્તમાન છે-તે સુત્રાત્મા હિરણ્યગર્ભ કહેવાય છે. પ્રપંચની ઉત્પત્તિની પહેલાં તે હિરણ્યગર્ભ માયાનો અધ્યક્ષ હોવાથી અને જગત્ કરવાની ઇચ્છાથી જગતની ઉત્પત્તિમાં પરાયણ પરમાત્માથી પ્રકટ થયો છે. જો કે એ હિરણ્યગર્ભ પરમેશ્વર સ્વરૂપજ હોવા છતાં તે હિરણ્યગર્ભના ઉપાધિભૂત આકાશવાયુ વગેરે સ્થળ-સૂક્ષ્મ સંધર્ષો પ્રપંચ એ પરબ્રહ્મ-પરમેશ્વરથી ઉત્પન્ન થયો છે. એટલે-તદુપહિત-ને હિરણ્યગર્ભ પ્રકટ થયા છે. એમ વ્યપદેશ છે. તે હિરણ્યગર્ભ (પરમાત્મા) પ્રકટ થઈને તુરત સમગ્ર વિદ્યુત-આ જગતનો

સ્વયમ્ અદ્વિતીય-ઈશ્વર-નિયન્તા-છે. એકલા આ જગતના નિયન્તા છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ પૃથ્વી, વિસ્તૃત ધ્રુલોક અથવા બૂલોક, ભુવલોક અને સ્વર્ગલોકને ધારણ કરે છે. અને કઃ શબ્દ એ અનિર્જાત સ્વરૂપ પ્રજાપતિ છે. અથવા ક શબ્દથી સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે પ્રજાપતિ છે. અથવા કં શબ્દ સુખત્રાયક છે, એટલે એ સર્વદા સુખરૂપ અથવા પોતે પ્રજાપતિસ્વરૂપ છે. તે દાનાદિ ગુણયુક્ત હિરણ્યગર્ભ દેવને પુરોહારરૂપ-હવિથી-નૈવેદ્યથી અમે સેવીએ છીએ-એની સેવા કરીએ છીએ.

શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રથમ ઋચાની મતલબનું કહ્યું છે.

અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં મોક્તાન્ પ્રમુરેચન્ ।

ન તુ મામભિજાનન્તિ તત્ત્વેનાતશ્ચયન્તિતે ॥

ય આત્મદાવંલ્લદાયમ્યુ વિશ્વં

ઉપાસંતે પ્રશિષ્ઠં યસ્ય દેવાઃ ।

યસ્ય છાયાઽમૃતં યસ્ય મૃત્યુઃ

કસ્મૈદેવાયંદ્રવિર્પાવિધેમ ॥ ૧૧ ॥

જે પ્રજાપતિ આત્માને પ્રકટ કરનારો છે-તેમ અગ્નિથી તેના કણો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પ્રજાપતિથી ચિદાભાસાત્મક જીવાત્મા ઉત્પન્ન થયા છે. અથવા માત્રમા શબ્દથી અંતઃકરણનો મનનો એ પરમાત્મા શોધક છે-શુદ્ધ કરે છે. વળી એ બળને આપે છે, તેમજ શુદ્ધ કરે

છે. અને સકળ પ્રાણીમાત્ર જની આજ્ઞાની પ્રાર્થના કરે છે, તથા આજ્ઞાને ઉઠાવે છે. અને દેવતાઓ પણ જની આજ્ઞાનુ પ્રતિપાલન કરે છે અને અમૃત (મરણ-જન્મ રહિત પદાર્થ) જની છાયારૂપ છે, અને મૃત્યુ પણ જની છાયા સ્વરૂપ છે—એ પૂર્વોક્ત પ્રજાપતિ દેવની—અમે હવિ-પુરોહિત-નૈવેદ્ય-થી સેવા કરીએ છીએ.

યઃ પ્રાણતો નિમિષતોમદિત્વૈ
 ફુટ્ટાજ્ઞા જગતોઽભૂર્વ ।
 ય ઈશોઽસ્યદ્વિપદૃશ્વતુંષ્પદઃ
 કસ્મૈદેવાયંહવિપાવિધેમ ॥ ૧૦ ॥

જ હિરણ્યગર્ભ-પરમેશ્વ —ધાસ પ્રજાસ લેનારા—નિમેષ ઉન્મેષ કરનારા સર્વ પ્રાણીમાત્ર, સત્યરાત્રર પ્રપચાન્તર્ગત પ્રાણીમાત્રના, પોતાની મહત્તાથી—સામર્થ્યથી—પોતે અદ્વિતીય દોઈને નિયન્તા છે, અને આ દૃશ્યમાન—દ્વિપદ મનુ યો—અતુંષ્પદ —ગાય ભેંસ વગેરેના એ પ્રજાપતિ નિયન્તા છે, આ પ્રજા-પતિ દેવની અમે (ઋત્વિજે) હ યાદિ સ્વરૂપ—હવિથી —અર્થાત્ માનસિકવૃત્તિથી સેવા કરીએ છીએ

યસ્યેમેદિમવન્તો મદિત્વા
 યમ્યંસમુદ્રં રસયાસદ્દાહુઃ ।
 યસ્યેમાઃ પ્રતિશ્નો યસ્યંગ્રાહ
 કસ્મૈદેવાયંહવિપાવિધેમ ॥ ૧૧ ॥

હિમાલયાદિ સર્વ પર્વતો એ પ્રજાપતિ પરમેશ્વરે પોતાની શક્તિથી નિર્માણ કર્યા છે. અથવા એ પ્રજાપતિ સ્વયં તે તે આકારરૂપે પ્રતીત થાય છે. એ કારણથી હિમાલયાદિ પર્વતો એ પ્રભુના ઐશ્વર્યરૂપ છે. જો કે આ મન્ત્રમાં 'હિમવાન્' શબ્દ છે તથાપિ છત્રધારી લોક જાણે છે એમ કહેવામાં છત્રીવાળા અને છત્રી વગરના બન્ને પ્રકારના જનારા લોકોનું ગ્રહણ થાય છે, તેમ હિમવાન્ શબ્દથી બીજા પર્વતો પણ લેવા. એટલે હિમાલય વગેરે તમામ પર્વતો એ પ્રભુના ઐશ્વર્યસ્વરૂપ છે. તેણે એ બધા પર્વતો ઉત્પન્ન કર્યા છે અથવા તે સ્વરૂપે પોતે અવસ્થિત છે. અર્થાત્ તે તે આકારથી પોતે પ્રતીયમાન છે. અને એજ પ્રમાણે સર્વ નદીઓની સાથે—સમુદ્ર પણ એ પ્રજાપતિનું ઐશ્વર્ય છે. એ રીતે સૃષ્ટિના રહસ્યને જાણનારા વિદ્વાન લોકો કહે છે. વળી પૂર્વ દક્ષિણાદિક ચારે દિશા—તથા આશ કાણથી પ્રારભી—દશાન કાણ પર્યન્ત—પ્રદિશાઓ એ પ્રજાપતિનાં પાહુસ્થાનીય છે. પાહુ જેમ પ્રધાન અવયવ છે તેમ દિશા તથા પ્રદિશા જેના પાહુ રૂપ મુખ્ય અવયવસ્થાનીય છે, એ પ્રજાપતિ દેવની—હવિ—નૈવેદ્યથી—તથા સ્તુતિદ્વારા અમે સેવા કરીએ છીએ.

येन्द्र्यैरुग्रं पृथिवी च दृक्का

येनस्वः स्तुभितं येन नाकः ।

यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः

कस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ૧૪ ॥

જે પ્રજાપતિએ અન્તરિક્ષને અને ગહન સ્વરૂપવાળી પૃથ્વીને સ્થિર કર્યાં અને નીચે ન પડી જાય તેમ સ્વર્ગને પણ સ્થિર કર્યું. અને સૂર્યને પણ જે પ્રજાપતિએ અન્તરિક્ષમાં સ્થાપન કર્યો. અને એજ હિરણ્યગર્ભ અન્તરિક્ષથી વૃદ્ધિને આપનારો છે. તે પ્રજાપતિ દેવને હવિ નૈવેદ્ય વગેરેથી અમે સેવા કરીએ છીએ.

શ્રીકૃષ્ણે આ મંત્રની મતલબનું કહ્યું છે.

‘ગામાગ્નિદય ચ ભૂતાનિ ધારયાઃપદ્મોજસા’

યં ક્રન્દંસી અવંસાતસ્તથાને
અભ્યૈક્ષેત્તાં મનસારેજમાને ।
યત્તાગ્નિસુરુ હર્દિતાશ્ચિમાતિ
કસ્મૈદેવાયંહૃતિર્પાવિધેમ ॥ ૧૫ ॥

દૃઢીપ્યમાન અને લોકરક્ષાને માટે આ પ્રજાપતિએ જે ધુલોક ભૂલોકને નિર્માણ કર્યા તે ધુલોક અને ભૂલોક, અમારાં મહત્ત્વ એ પ્રજાપતિને આધીન છે, એમ પોતાની બુદ્ધિથી પર્યાલોચન કરે છે—એલે છે, ઠમકે તે પ્રજાપતિએ ભૂલોક ધુલોકને સ્થિર કર્યાં છે અને જે સર્વના આધારભૂત પ્રજાપતિમાં સૂર્ય નારાયણ હૃદયને પ્રાપ્ત થઈ પ્રકાશમાન થાય છે, તે પ્રજાપતિની અમે હવિ વગેરેથી સેવા કરીએ છીએ.

આપોઽહયદ્વૃહતીર્વિશ્વમાયન્
મર્મદર્શના જનયન્તીરુગ્નિમ્ ૧
તતોર્દેવાનાં સર્મવર્તતાસુરેકઃ
કસ્મૈદેવાયંહવિષાંચિવેમ ॥ ૧૬ ॥

તેજ આકાશ ઈત્યાદિ સકળ જૂનોને ઉત્પન્ન કરનારા અને એ ઉત્પત્તિને માટે હિરણ્યમય અંડના ગર્ભમૂત પ્રજાપતિને ધારણ કરનારો મહાન્ સ્વરૂપવાળો જળસમૂહ સકળ જગતને વ્યાપ્ત કરે છે. તે હેતુથી દેવ વગેરે સર્વ પ્રાણીમાત્રના પ્રાણુમૂત એક પ્રજાપતિ ઉત્પન્ન થયા છે અથવા જે ગર્ભને ધારણ કરનાર જળ જગત્ સ્વરૂપથી અવસ્થિત થયેલા એ ગર્ભમૂત પ્રજાપતિથી દેવો વગેરેના પ્રાણુવાયુ પ્રકટ થયો. અથવા સકલ વિશ્વને વ્યાપ્ત કરીને જળસમૂહ રહ્યો છે તે જળથી એક અદ્વિતીય પ્રાણાત્મક પ્રજાપતિ દેવ પ્રકટ થયા એ પ્રજાપતિ દેવની અમે હવિ વગેરેથી સેવા કરીએ છીએ અમારૂં બધું સમર્પણ કરીએ છીએ.

યશ્ચિદાપોમદ્વિનાર્પયંડયદ્વૃહસંદર્શનાજનયન્તીર્ઘ્ન
યોદેવેષ્વાર્ધિદેવૃકમામોત્કસ્મૈદેવાયંહવિષાંચિવેમ ॥૧૭॥

યજ્ઞના ઉપલક્ષણવાળા નિર્કૃત વર્ગને—જગતને ઉત્પન્ન કરનારા અને પ્રપંચ સ્વરૂપથી વૃદ્ધિને થનારા અને પ્રજાપતિને પોતાની (એ નારાયણ સ્વરૂપને) અંદર ગર્ભરૂપથી

ધારણ કરનારા પ્રલયકાલીન જળસમૂહને એ (નારાયણ૩૫)
 પ્રજાપતિ દેવ પોતાના માહાત્મ્યથી—સામર્થ્યથી—ચોતરફ
 જીએ છે. અને જે પ્રજાપતિ સર્વ દેવનો દેવ છે અર્થાત્
 દેવોનો પણ નિયંત્રા છે. અને પોતે અદ્વિતીય—અસહાય
 છે, તે પ્રજાપતિ દેવની અમે નૈવેદ્ય વગેરેથી સેવા કરીએ છીએ.
 માનોહિંસીજ્જનિતા યઃ પૃથિવ્યાયોરુદિવં સત્યધર્માજ્જાનં ।
 યથાપથન્દ્રાવૃહતીર્જજાનકસ્મૈદેવાયંહવિર્વાવિધેમ ॥ ૧૮ ॥

જે પ્રજાપતિ પરમેશ્વર પૃથ્વીનો ઉત્પાદક છે અને
 યથાર્થ રીતિથી જગતને ધારણ કરે છે. વળી અન્તરિક્ષના
 ઉપલક્ષણવાળા સર્વ લોક જણે ઉત્પન્ન કર્યા છે, એ
 પરમેશ્વર અમને બાધ ન કરે—પીડા ન કરે. એ પ્રજા-
 પતિની હવિ વગેરેથી અમે પરિચર્યા કરીએ છીએ—
 સમર્પણ કરીએ છીએ.

પ્રજાપતૈનત્ત્વદેતાન્યન્યોવિશ્વાજાતાનિપરિતાબંધુવ ।
 યત્કામાસ્તૈ જુહુમસ્તન્નોઽસ્તુવયંસ્યામૃપર્તયોરચીનામ ॥ ૧૯ ॥

હે પ્રજાપતે—પરમેશ્વર ! આ કાળમાં વર્તમાન પ્રથમ
 વિહારવાળા સકળમૂલ પ્રાણીમાત્રને તારા સિવાય બીજે
 દોષપણ વ્યાપ્ત કરી ચકતો નથી. તુંજ સર્વમૂતોને વ્યાપ્ત
 કરી ઉત્પન્ન કરે છે. વળી અમે જે ક્ષણ ચાહીએ છીએ,
 તે ક્ષણ અમને પ્રાપ્ત થાઓ. અને તેથી તને અમે હવિ
 સમર્પણ કરીએ છીએ. તે ક્ષણ અમને પ્રાપ્ત થાઓ. અને

અમે ધનના માલીક થઈએ એવી તારી દુધ્યા અમારા ઉપર થાઓ.

નૂર્વ પુરાચસદનંરયીળાંજાતસ્યં ચ જાયમાનસ્યચક્ષામ્ ।
સુતશ્ચંગોપાંભવંતશ્ચભૂરેર્દેવાઅગ્નિધારયન્દ્રવિણોદામ્ ॥ ૨૦ ॥

અ. ૧. અ. ૪. વ. ૭.

‘નૂ ચ’ એ શબ્દો નિપાત અનિયમિતપણાએ રહ્યા છે. ‘પુરાણ નવયોર્નૂ ચ’ इति યામ્કઃ. હમણાં, અત્યારે અને પહેલાં પણ તમામ ધનનો નિવાસ સ્થાનભૂત તથા વિદ્યમાન સ્વભાવવાળા આકાશાદિથી ઉત્પન્ન થયેલાં અસંખ્યાતભૂત જાતનું રક્ષણ કરનારા આ ધનપ્રદ અગ્નિને સ્તુતિ કરનારાઓ ધારણ કરે છે. (૨) આ પરમેશ્વરમાં તમામ પ્રકારનું ધન રહ્યું છે તથા સર્વ ભૂતજાતનું તથા ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણીઓનું એજ નિવાસસ્થાન છે. એજ સર્વનું અધિષ્ઠાન છે. આ પોતાના વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં વિશ્વ જણાય છે, અને એજ સર્વનું રક્ષણ કરે છે. તેને મહાત્મા લોકો ધ્યાનમાં ધારણ કરે છે.

અર્પદ્યંગોપામનિપથમાનુમાચ્છપરાંચપૃથિમિશ્વરંન્તમ્ ।
સમુધ્રીચીઃ સવિર્પૂચીર્વસાંજાઆવંરીર્વર્તિષ્ઠુવનેષ્વન્તઃ ॥ ૨૧ ॥

અ. ૨. અ. ૩. વ. ૨૦

વૃદ્ધિ વગેરેના પ્રદાનથી સર્વનું રક્ષણ કરનારા વિષાદ વગરના અથવા આકાશમાં ગતિ કરનારા, અર્થાત્ અંતરિક્ષના ભાગે વડે પોતાના ઉદયથી મર્યાદા સુધી જનારા

અને મધ્યાહ્નથી સાયકાળ સુધી જનારા એ મહાનુભાવ આદિત્યને યાતાત્મ્યથી અર્થાત્ મારા સ્વરૂપભૂત હું જોઈ છું. જે આદિત્ય પોતાની સાથે ગતિ કરનારા પ્રકાશથી-ચંદ્ર લૌભ વગેરેને પ્રકાશિત કરે છે અને આદિત્ય પૂર્વ વગેરે મહાદિશાઓને તથા વિષૂચીઃ પ્રદિશાઓને પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશિત કરે છે-જે પ્રકાશ સકળ જીવનમાં આઅજાદિત વ્યાપ્ત થયો છે અને એ પોતાના પ્રકાશને ઉદયાસ્ત કરતો પોતે આવૃત્તિ કરે છે તે આદિત્યને પરમેશ્વરને મારા સ્વરૂપભૂત જોઈ છું-અણું છું. અથવા શરીરના રક્ષણ કરનારા સર્વદા અત્રિનાશી-ઉપર નીચે નાડી માર્ગથી ગતિ કરનારા શરીરમાં વર્તમાન પ્રાણના લક્ષ્યાર્થભૂત પરમેશ્વરનો અપરોક્ષાનુભવ કરું છું.

इन्द्रोद्विक्वइन्द्रं ईशेष्टयिव्या

इन्द्रोअपामिन्द्र इत्पर्वतानाम् ।

इन्द्रोवृष्टामिन्द्र इन्मेधिराणा

मिन्द्रः सेमे योगेहव्यइन्द्रः ॥२२॥ ८-४-१५ ॥

આ એશ્વર્યવાન પરમેશ્વર ત્રિલોકનો અધિપતિ છે. ભૂમીલોકનો પણ ઈશ્વર છે. જળસમૂહનો પણ સ્વામી છે. મેઘોનો પણ સ્વામી છે. વૃક્ષ લોકોનો અથવા વૃદ્ધિ પામેલાઓનો પણ અધિપતિ છે. બુદ્ધિશાળીઓનો પણ ઈશ્વર છે. આ પરમેશ્વર છે. આ પરમેશ્વર ધનના પરિપાલનમાં તથા યોગમાં અર્થાત્ વસ્તુના યોગક્ષેમમાં

બોલાવવા યોગ્ય છે, પ્રાર્થનીય છે, કેમકે એજ પરમાત્મા યોગક્ષેમ વહન કરવાને સમર્થ છે. યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ એમ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે. આ મંત્રમાં આઠવાર ઈન્દ્ર શબ્દ છે એ, ઈન્દ્ર તરફ આદર સિદ્ધ કરે છે.

આ મંત્રો પરાભક્તિ પ્રાધાન્ય છે.

इति श्री वेदमयी स्तुतिः ।

अथ स्तुतिपाठः ।

कायेन मनसा वाचा प्रकृत्या च धिया तथा ।

કરોમ્યહં ચ ચત્સર્વે તત્ત્વેદેવાર્પયામ્યહમ્ ॥ ૧ ॥

શરીરથી, મનથી, વાણીથી, સ્વભાવથી અને બુદ્ધિથી

ૐ ૐ કાર્ય હું કરું છું, તે સર્વ હે દેવ ! તુને અર્પણ કરું છું.

तवार्चनं न जानामि मेऽपरार्थं क्षमस्व च ।

જગતઃ પિતરં વન્દે નાર્યં ત્વાં સર્વતો મુક્તમ્ ॥ ૨ ॥

હે પ્રભો ! તારા પૂજનને હું યથાર્થ જણતો નથી.

એ મારા અપરાધને તું ક્ષમા કર. જગતના પાલક તથા સ્વામી અને સર્વતોમુખ તુને નમસ્કાર કરું છું.

नमस्ते गरुडारूढ नमस्ते नरकान्तक ।

નમસ્તે ગુણમોકે ચ નિર્ગુણાય હિતાય ચ ॥ ૩ ॥

હે ગરુડપર આરૂઢ થયેલા વિશ્વેશ્વર, નરકના કાળરૂપ અર્થાત્ નરકથી રક્ષણ કરનારા, ગુણના ભોક્તા અને તેમ છતાં પણ ગુણરહિત એવા અને સર્વના હિતરૂપ તુને નમસ્કાર છે.

વિભ્રામાય નમસ્તુમ્યં હરયે પરમાત્મને ।

પ્રસીદ મગવન્તૂર્ણે પ્રસીદામયહારક ॥ ૪ ॥

સર્વના વિશ્રામરૂપ, પાપને હરનારા પરમાત્મસ્વરૂપ તુને નમસ્કાર. હે ભગવન્ ! હે રાગનિવારક ! તું અમને જલદી પ્રસન્ન થા.

હરે સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય નામતે ક્લેશનાશનમ ।

ચરામ્યહં સથા નોમિ દુઃખાનાં હાનિદં હરિમ્ ॥ ૫ ॥

હે હરે ! કલેશને, પાપને નાશ કરનારા, તારા નામને વારવાર સ્મરણ કરીને—કરતો સર્વત્ર વિચરું છું. તેમજ દુઃખને નિવારણ કરનારા તુને હરિને સ્તુતુ છું નમસ્કાર કરું છું.

શંખચક્રગદાગ્જાનિ ઘહન્તં સ્વકરામ્બુજૈઃ ।

દ્યામલ્લં કરુણં વિશ્વં મજેઽહ ત્વાં મુદ્ધર્મુદ્ધઃ ॥ ૬ ॥

હે પ્રભો ! શંખ, ચક્ર, ગદા તથા કમળને હસ્તોવડે ધારણ કરનારા અર્થાત્ શંખ ચક્ર વગેરેથી જેના હસ્તો શોભી રહ્યા છે, એવા દયાળુ, શ્યામસ્વરૂપ અને તેમ છતાં સકળ વિશ્વરૂપ ! તુને વારંવાર ભજુ છું.

પુટસ્થાપય પાદાગ્જમર્પયામિ શિરોઽધુના ।

પુનઃ શ્લિષ્યામિ હૃષ્યામિ જિઘ્રામિ ચ લુઠામિ ચ ॥ ૭ ॥

હે ઈશ ! તારું ચરણકમળ આગળ મુક અને હવે હું મારું મસ્તક તુને અર્પણ કરું છું. અર્થાત્ મસ્તકથી નમસ્કાર કરું છું. તેને આલિંગન કરું છું. તે વડે હવે પામું છું. સુધુ છું તથા એમાંજ આમતેમ નિવાસ કરું છું અર્થાત્ એનીજ વૃત્તિ રાખું છું.

મજામિ પુણ્ડરીકાક્ષ પાદાન્જં સુખદાયકમ્ ।

તારય ત્વં મવાન્નાથ કાતરં માં મયંકરાત્ ॥ ૮ ॥

કમળ સરખા નેત્રવાળા હે પ્રભો ! તારાં સુખને
આપનારાં ચરણકમળને હું ભળું છું. એનીજ ઈચ્છા કરું
છું. માટે હે નાથ ! સંસારથી બચણીત મને આ સંસા-
રથી તું તારી દે.

इति श्री कृष्णदासानुदास वामनविरचितस्तोत्रम् ।

अथ महानिर्वाण तंत्रोक्तस्तोत्रम् ।

ॐ नमस्ते सते सर्वलोकाधयाय

नमस्ते चित्ते विश्वरूपात्मकाय ।

नमोऽद्वैततत्त्वाय मुक्तिप्रदाय

नमो ब्रह्मणे व्याપिने निर्गुणाय ॥ ૧ ॥

હે પરમેશ્વર ! સદ્રૂપ, સર્વ લોકના આશ્રયભૂત,
ચિદ્રૂપજ્ઞાનસ્વરૂપ, વિશ્વરૂપાત્મક, પરમાત્માને તુને નમસ્કાર.
જમાં દ્વૈતનો ભાસ નથી અર્થાત્ અદ્વિતીય તત્ત્વરૂપ
મુક્તિને આપનારા અને સર્વત્ર વ્યાપક નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ-
સ્વરૂપ અથવા વેદમંત્રોરૂપ તુને નમસ્કાર.

त्वमेकं शरण्यं त्वमेकं धरेण्यम्

त्वमेकं जगत्कारणं विश्वरूपम् ।

त्वमेकं जगत्कर्तृ पातृप्रद्वर्त

त्वमेकं परं निश्चलं निर्विकल्पम् ॥ ૨ ॥

હે પરમાત્મા ! તું એકજ શરણરૂપ, રક્ષણરૂપ છે.
તું એકજ શ્રેષ્ઠ છે. અથવા ભજનીય છે. જગત્કર્તા હેતુભૂત

તું એકજ છે. અન્ય અધિષ્ઠાન અને ઉપાધાન ન હોવાથી તું એકજ સકળ જગતરૂપ છે. તું જગતનો કર્તા, રક્ષક તથા નાશક-લય કરનારો છે તું એકજ પર-શ્રેષ્ઠ છે, નિશ્ચલ છે. કાઈથી ન ચલાયમાન થાય તેવો છે—નિર્વિકલ્પ છે. વિકલ્પ વગરનો છે.

મયાનાં મય મીષણ મીષણાનામ
ગતિઃ પ્રાણિના પાવનં પાવનાનામ ।
મહાશૈઃ પદાના નિયન્તૃત્વમેકમ
પરેષાં પર રક્ષક રક્ષકાણામ ॥ ૩ ॥

હે ઈશ ! ભયનો પણ ભય તું છે. ભયકર પદાર્થોમાં તું વિશેષ ભયકર છે. અર્થાત્ મહાકાળરૂપ તું છે. મહાન્ હૃદય પદનો તું એકજ નિયન્તા છે. પરાત્પર તું છે. સર્વ રક્ષકોમાં તું ખાસ રક્ષક છે.

પરેશ પ્રમો સર્વરૂપપ્રકાશિન્
અનિર્દેશ્ય સર્વેન્દ્રિયાગમ્ય સત્ય ।
અચિન્ત્યાશ્ચર્યાપકાવ્યક્તત્ત્વ
જગદ્ભાસકાઘોશ પાયાદપયાત્ ॥ ૪ ॥

હે પરેશ ! હે પ્રભો ! હે સર્વરૂપ ! હે સર્વને પ્રકાશ કરનારો (દેવ) ! નિર્દેશ જનો ન કરી શકાય એવા હે પરમાત્મન ! સર્વે ઈન્દ્રિયોથી અગમ્ય-સત્ય, દેશ, કાળ વસ્તુથી અપરિચ્છેદ, અચિન્ત્ય, અર્થાત્ મનવાણીથી પર સર્વવ્યાપક, વ્યક્ત ન થઈ શકે એવા અથવા અર્વના કારણભૂત, જગતના પ્રકાશક, જગતના સ્વામી એવા હે રમેશ્વર ! વિનાશથી અમારી રક્ષા કર.

તદેકં સ્મરમ સ્તવેકં જપામઃ
તદેકં જગત્સાક્ષિરૂપં નમામઃ ।
સદેકં તિવાનં નિરાલંબમીશમ
ભવામ્મોધિપોત શરણ્યં વ્રજામઃ ॥ ૬ ॥

તે એક પરબ્રહ્મ-પરમેશ્વર (તુને) અમે સ્મરીએ
છીએ. તે એક પરમેશ્વરનોજ અમે જપ કરીએ છીએ.
તે એક જગત્ના સાક્ષીને-આત્મસ્વરૂપને-નમસ્કાર કરીએ
છીએ. સદ્રૂપ જે એકજ સત્ત્વ-ભૂતપ્રાણી માત્રતું નિવાસ
સ્થાન-અધિષ્ઠાન છે. કાઈ પણ પ્રકારના આલંબન રહિત
જે છે. સર્વના ઈશ છે અને આ સંસારસમુદ્રને તરી
જવામાં જે નૌકા-સ્થાનીય છે (અર્થાત્ એની ભક્તિ-કૃપા
સિવાય આ દુસ્તર સંસારને તરી શકાય એમ નથી)
અને એ ભવસમુદ્રમાં જે એકજ રક્ષક છે, તે પરમેશ્વરને
અમે શરણુ જઈએ છીએ.

इति तन्त्रोक्त स्तोत्रम् ।

अथ परमेश्वरस्तोत्रम् ।

હરે માયાતીતાંબુજનયન દેવધૃતિરપિ
ન વેત્યન્તં લોકાન્નવસિ શિવપતિઃ પતિરસિ ।
અતીતોબુદ્ધીનાં વિવિદાનમગ્રાકંપમૃતિનામ્
ત્વમેકો ગા સર્વો સસુરનિલયાં ધારયસિ ચ ॥ ૧ ॥

હે હરે, કમળ સરખા નેત્રવાળા, પ્રકાશમાન,
માયાથી અતીત, પરમેશ્વર તારા પારને શ્રુતિ પણ જણી

શક્તી નથી. હે સુખરૂપ ! સર્વ લોકની તું રક્ષા કરે છે. સર્વનો તું એકજ સ્વામી છે. બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, સૂર્ય, વગેરે દેવતાઓની બુદ્ધિથી પણ તું પર છે. અર્થાત્ તે પણ તને યથાર્થ જાણી શકતા નથી. સ્વર્ગસહિત આ તમામ જૂમીને તું એકલોજ ઠાઠની સહાયતા વગર ધારણ કરે છે.

विभोः सेवन्ते ते रविगणसुरेशप्रभृतय
स्नयाज्ञां हर्षेण त्वमसि घलदाता हि सुमति ।
विमानीदं सर्वं तच्च सुमुख भासादिवमपि
प्रणौमीदं देवं स्मरहर च नाथं दितिजहन् ॥ २ ॥

સુંદર મુખવાળા હે પ્રભો ! રવિ, તારાગણો તથા ઈન્દ્ર વગેરે સર્વે સર્વત્ર વ્યાપક એવો જ તું તેની આજ્ઞાનું હર્ષયુક્ત પાલન કરે છે. આ સકલ જગત્ તેમજ સ્વર્ગ પણ તારા પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે. (માટે) હે સ્મરહર ! દિલોને નાથ કરનારા હે પ્રભો ! સર્વના સ્વામીરૂપ તુને હું નમસ્કાર કરું છું.

अविज्ञेयं केचित् पुष्ट्यमपरे शक्तिमितरे
वदन्ति त्वामेके शिवमपि च धानारमपरे ।
हर रूपेषु त्वं बहुषु निपुनाशाय रमसे
प्रमो मायायुक्तः सज्जनहितहेतुर्विभुरपि ॥ ३ ॥

હે હરે ! પ્રભો, તું અવિજ્ઞેય-જ્ઞાત ન થઈ શકે એવો છે—એમ કેટલાક લોકો કહે છે વળી બીજા લોકો તને પુરુષ નામથી કહે છે. વળી બીજા કેટલાકો તુને શક્તિરૂપે વર્ણવે છે. ચતુઓનો નાથ કરવા માટે તું બહુ સ્વરૂપે

ક્રીડા કરી રહ્યો છે. તારા ભક્તોના હિતના હેતુ માટે તું વિશુ છતાં માયાયુક્ત થાય છે.

કરોપિ ત્વં મૂકં સુધિયમજરોવાગ્નિનમપિ
તૃણં મેઠં ક્ષિપ્રં સુરવરગિરિં ચેશ તૃણવત્ ।
મમેચ્છાસાફલ્યં પ્રિયતમ કથં ત્થં ન કુરુપે
સુશિપ્રાયં સ્વામિન્ તત્ર ચ લભતે કૃષ્ણશરણમ્ ॥૪॥

હે પ્રિયતમ ! સર્વદા યુવાન તું મુંગા મનુષ્યને બુદ્ધિશાળી અને વાચાળ કરે છે. સર્વ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ હે પ્રભો ! (તારી શક્તિથી) તું તૃણને મેરૂ કરવાને અને મેરૂને તૃણવત્ કરવાને સમર્થ છે. હે ઈશ ! તો મારી ઈચ્છાની સફલતા તું કેમ કરે નથી ? સારી નાસિકા-વાળા હે પ્રભો ! હે કૃષ્ણ, આ પુરુષ (હું) તારા શરણનેજ શ્રદ્ધા કરે છે. માટે મારી ઈચ્છાનું સાક્ષ્ય કર એ કહેવાનો ભાવાર્થ છે

દ્વિજૈઃ સન્માત્રો ભૂરિતિ પરમશબ્દાચ્ચકયિનો
મુઘોઽપ્યુત્પન્નઃ વૈ ત્વમસ્મિન્નિદં માવયસિચ
નતસ્ત્રિદ્રૂપસ્ત્તરં સ્વરિતિ કિલશબ્દાત્મુત્તમયઃ
મતોઽઙ્ગુ યોગ્યો મહા ઇતિ ચ પૂજ્યોસ્વતિશયમ્ ॥૫॥

હે શ્રેષ્ઠ ! મૂ શબ્દથી પ્રાણણી તને સદૃષ્ય કહે છે. અર્થાત્ એ શબ્દથી તારી નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે. મુરઃ શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી તું આ તમામ ત્રિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે. તેથી તું ચિદ્રૂપ છે, એમ નિશ્ચિત છે. સ્વ- શબ્દથી સર્વદા સુખસ્વરૂપ તું છે. અર્થાત્ જ્યાં દુઃખનું નામજ

નથી એવો તું છે, તે હેતુથી તું પ્રાપ્ત કરવાને-અણવાને
યોગ્ય છે. મહા શબ્દથી તું અતિથય પૂજ્ય છે.

પ્રમોદેવાન્દૈત્યાન્ જન इति जनान् त्वं जनयसि
तन्मुक्तस्तेजस्वी तप इति च शब्देन सुमुखः ।

अवाध्यस्त्व लोके पुरमथनसत्येन कथितः

त्वमभिः कृष्ण व्याहृतिभिस्मृतो बोधित इति ॥६॥

ત્રિપુરાસુરના નગરોને નાશ કરનારા હે પ્રભો ! સુંદર
મુખવાળો તું જન શબ્દથી દેવોને, દૈત્યોને, મનુષ્યોને,
સર્વને ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ સકલ જગતનો તું હેતુ
છે. તપઃ શબ્દવડે તું અસન્ત તેજસ્વી એમ વર્ણન
કર્યું છે; અને સત્ય શબ્દવડે દેશ, કાળ, વસ્તુથી અપરિ-
એધ તું છે, એમ કહ્યું છે હે કૃષ્ણ ! આ સાત
વ્યાહૃતિથી અમરણ સ્વભાવવાળો તું તેનો બોધ જણાવ્યો
છે-આ સ્વરૂપ જણાવ્યું છે.

त्वमेकोदेवानां विजयसुख हेतुर्विभुरसि

त्वमिन्द्रोदुर्भेयः तनुषु शिव नायस्तमसि च ।

अमूर्त्तोमूर्त्तस्त्वं प्रिय जगतिनान्योऽस्ति हि रिता

त्वयि प्राणे सर्वं सति रादिउसंस्तुतिस्तमिदम् ॥७॥

હે પરમેશ્વર ! દેવોના વિજય અને સુખનો હેતુભૂત
તું એકજ છે. વળી તું વિશુ છે. ઈંદ્ર પણ તું છે. વળી
તું દુઃખે કરીને જાણી શકાય તેવો છે. હે શિવ ! શરી-
રોમાં તું એકજ સ્વામી છે. અમૂર્ત (આકાશ-વાયુ)
અને મૂર્ત (અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી) પણ તું છે. આ

જગતમાં તારા શિવાય બીજું કંઈ છે નહિ. અર્થાત્ જગદ્દેવે તું જાણે છે. સર્વના પ્રાણરૂપ અને સદૃશ તું—તેમાં આ તમામ જગત જાણે સત્ય હોય નહિ એમ કલ્પિત થયેલું છે.

विवेकं जानेऽहं न च शमदमादीन् प्रिय तदा
कथं ज्ञानं शुद्धं भवतिमयि लोकेश सुब्रह्म ।
मनः संसारव्येस्तरणस्तरणिं नाम तु भजे
ततः सर्वज्ञस्याक्षर वितरमे तत्त्वमचलम् ॥ ८ ॥

વિવેકને હું જાણી શકું છું, પરંતુ શમદમાદિ સાધ-
નને જાણતો નથી. તેથી, વિમુખ છું. ત્યારે હે પ્રિય પ્રભો,
હે લોકેશ ! પરમ સુખપ્રદ શુદ્ધ જ્ઞાન મારામાં કેવી રીતે
ઉત્પન્ન થાય ? એ હેતુથી સંસારસમુદ્રને તરવાના માર્ગ
રૂપ, બીજી બધી વસ્તુનો ત્યાગ કરી, તારા નામને બળું
છું. તેનું સ્મરણ કરું છું. માટે હે અવિનાશી ! સર્વજ્ઞ
એવો જ તું, તેના અવિચળ તત્ત્વને—યથાર્થ સ્વરૂપને
પ્રાપ્ત કર અર્થાત્ મને તારા સ્વરૂપમૂલ કર.

यथा भ्रान्त्या दृष्टा विश्वरमयी रज्जुगपि सा
यथा शुक्तिर्दृष्टा यत्न रजतरूपाऽनविगता ।
यथा भ्रान्त्या दृष्टा प्रियद् मरुभूमिर्जलमयी
तथा विश्वाकारो भवसि च विमृढाय भगवन् ॥ ९ ॥

જેમ મંદ અંધકારમાં પડેલી દોરીનો ભ્રાન્તિથી
સર્પરૂપે જાણ થાય છે, તથા જેમ તે શુક્તિના સ્વરૂપને
ન જાણનાથી ભ્રાન્તિથી રજતરૂપ જાણે છે. તથા જેમ

મરૂભૂમી જલમયી બાસે છે, તેમ હે ભગવન્ ! તુને મૂઠ્ઠા લોહા વિશ્વરૂપે—જગતરૂપે જુએ છે. અર્થાત જગત્ને જગત્ રૂપે જુએ છે. તારા ચથાર્થ સ્વરૂપને જાણતા નથી (અને સત્ પુરૂષો જગત્ને તારા સ્વરૂપભૂત જુએ છે.)

હરે દુઃસાધ્યંતે પ્રિયતમ ગુણાનાંચ ગણનમ્
સહસ્રાસ્યો માગોઽપિ ન નયતિ પારં કથમહમ્ ।
ક્ષમસ્વ સ્વામિન્મે સકલમપરાધં કર્ણયા
સદા પ્રહ્લો નિઘ્નસ્તવ શરણમિચ્છામિ ભગવન્ ॥૧૦॥

હે હરે ! પ્રિયતમ, તારાગુણની—પરાક્રમની ગણના કરવાનું કાર્ય અતિ દુઃસાધ્ય છે. અર્થાત તારા ગુણ અને પરાક્રમે અનંત છે. હજાર મુખવાળો શેષનાગ પણ એ તારા ગુણ વગેરેની ગણનાને પાર પામતો નથી. તો હું કેવી રીતે પાર પામું ?' એ હેતુથી, હે નાથ ! તારી દયા વડે મારા સકળ અપરાધની ક્ષમા કર. હે ભગવન્ ! નિરંતર તુને નમ્ર થયેલો અને તારો તાગેદાર એવો હું તારા તરફનું રક્ષણ ઇચ્છું છું.

રોગાન્પ્રમો પરિહરન્નિઘ્નપ્રસંગે
મે દર્શયંશ્ચ સુવપુઃ પરમં પવિત્રમ્ ।
માં તે ત્વયા સહ વહ પ્રમતેવ લોકમ્
પ્રશૈરમિષ્ણુતમનન્ત વિઘ્નદુઃસ્વમ્ ॥ ૧૧ ॥

હે પ્રભો ! નિધનનો—મરણનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મારા રોગોને દૂર કરજો અને તારા સુંદર પરમ પવિત્ર સ્વરૂપને મને દૃષ્ટિગોચર કરજો. તેમજ હે વિચારશીલ અને

અનંત પરમાત્મનું ! મહાત્મા લોકો જોની સ્તુતિ કરે છે. અને જ્યાં કશું પણ દુઃખ નથી નિરંતર સુખના ઝરા વહી રહ્યા છે અને જે કેવળ અમરણ પદ છે, તે તારા સ્વરૂપભૂત લોકમાં તારી સાથે મને લઈજા.

સફલભુવનપાલં સંસ્તુવે કાલકાલમ્
પ્રણતમયહરં નં નંદ્યાલં સુમાલમ્ ।
પ્રણવમનુવિવાચ્યં વેદસારં ચ સારમ્
કૃતદૃદ્યનિવાસં બ્રહ્મચન્નિર્વિકારમ્ ॥ ૧૨ ॥

સકલ ભુવનના પાલન કરનાર કાળના પણ કાળ સ્વરૂપ અને નમસ્કાર કરનારના બધને દૂર કરનારા, સારા લલાટ-વાળા, પ્રણ-રૂપ શ્રેષ્ઠ મંત્રથી જે વાચ્ય છે એવા, વેદના સારભૂત અને સાક્ષાત્ વિશ્ણુ સ્વરૂપ (સર્વભૂત પ્રાણીના) હૃદયમાં જણે નિવાસ કર્યો છે એવા નંદ્યાલ, કૃષ્ણ પરમાત્મા જે નિર્વિકાર બ્રહ્મ (વ્યાપક) સ્વરૂપ છે, તેની હું સર્વ પ્રકારે સ્તુતિ કરું છું.

इति श्री वामनविरचितपरमेश्वरस्तोत्रम् ।

अथ मन्त्रगर्भस्तोत्रम् ।

नमो वि-श्वपते तुभ्यं धीर्यं-यो-त्र करोति च ।
 तेजि-ष्णो विविधा धीर्यं लोका-अ-र्च्य घदन्त्यपि ॥ १ ॥
 अग्नि-र्नु-तः प्रसिद्ध स्त्वं दिवं-स्क-म्नासि शंकर ।
 त्वा मे-कं स्तौमि मनसाऽखिले-भा-सि चराचर ॥ २ ॥
 पुरु-षी-यो जगन्नाथ स्त्वमा-य-करुणस्तथा ।
 जम-र्या-सि बलै र्युक्तो प्यस्मा-दु-त्तर उत्तरः ॥ ३ ॥
 कर्मा-णि-ते हितायात्र विद्व-त्त म सदानघ ।
 नान्य-प्र-माणे र्छब्धव्य उत्त-रं-निगमं विना ॥ ४ ॥
 रपातो-वो देह लोकेत्या प्रशं-स्य ति सुराधिपः ।
 प्रभुं- चं-द्राननं देवं रमा-घ-घ मचिन्त्यकम ॥ ५ ॥
 सर्वे- यः-कुरुते लोके हृदि-स्थं-तं नमाम्यहम् ।
 सदा- पार्थ स्तुतं त्ववै त्रिधा-वि-क्रमसे जगत् ॥ ६ ॥
 धना- र्थि-भ्यो धनंरासि मोक्षं-च-भी मुमुक्षवे ।
 प्रभो- वा-जस्पते तुभ्य मना-क्र-मित नम्यहम् ॥ ७ ॥
 इमा- नि-ते च भूतानि शम-भा-यान्ति व त्वयि ।
 ह्वये- वि-श्वपते त्वाहं कम-ण-स्ते शुचिः सदा ॥ ८ ॥
 त्वं मा-म-वसदा शोकात् ख्यात-स्त्रे-धासिवैक्षितौ ।
 पापं- मे-हर'धरणं किं न-धो-रसिमां प्रति ॥ ९ ॥
 सर्वे- र-यस्यो वेत्सित्व माम-रु-जं सदा कुरु ।
 त्वं र-जां-सि प्रजहि मे मह्यं- गा-तुं कुरु प्रभो ॥ १० ॥
 देहि- सि-द्धि-मोक्षरूपां विज-य-स्त्वं कविः क्रतुः ।
 एव मुक्तेषु पादेषु मंत्रो गर्भीकृतो मया ॥ ११ ॥

હે વિશ્વપતે ! જ (તું) અત્રે પરાક્રમ કરે છે એવા તને નમસ્કર. હે પૂજનીય, જયશીલ, વારા પરાક્રમને વિવિધ પ્રકારના લોકો વર્ણવે છે. (૧)

સર્વથી સ્તુત એવો તું અગ્નિરૂપે, અગ્નિલીંગરૂપે પ્રસિદ્ધ છે, કેમકે,

અગ્નિર્વે દેવાનાં પ્રથમઃ ।

એમ પ્રમાણ છે. તે તું હે શંકર—(સુખકર) દુલોકને સ્થાપિત કરે છે. (તેથી) એક તુનેજ અંતઃકરણપૂર્વક સ્તુતું છું. અખિલ ચરાચરમાં તું પ્રકાશે છે. (૨)

બહુ પરાક્રમવાળો તેમજ જગતનો અધિપતિ તું ધન આપે છે અને હે શ્રેષ્ઠ ! વિનાશીચરીરયુક્ત હોવા છતાં પણ તું સર્વદા અમર્ત્ય છે. તેથી તું શ્રેષ્ઠ છે. (૩)

સર્વદા તારાં કર્મો લોકોના હિત વાસ્તે છે. હે સર્વને જાણનારા ! હે પાપરહિત પ્રભો ! તું માનનીય વેદ-પ્રમાણ વિના બીજાં પ્રમાણોથી પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. જાણી શકતો નથી. (૪)

લોકમાં (સર્વ દેવોને હવિ વગેરે) પહોંચાડનારો તું છે, એમ તારી ખ્યાતિ છે. સર્વ દેવોનો રાજા ઈન્દ્ર પણ ચન્દ્રના સમાન સુંદર મુખવાળો અને પ્રકાશમાન, સક્ષ્મીના પતિ વા માયાના પતિ, અર્ચિત્ય સ્વરૂપ અને સર્વના પ્રજા તુને સ્તવે છે. (૫)

આ લોકમાં જ સર્વ કરે છે, તે હૃદયમાં રહેલા આત્મરૂપ (તને) નમસ્કાર કરું છું. જ તું પાર્થથી પ્રસંસિત છે. (વળી) તું ત્રણ પ્રકારથી—ત્રણ પગલાંથી અથવા સૂર્ય, અગ્નિ, વાયુરૂપે દુલોક પૃથ્વી અને અતરિક્ષ એ જીવનત્રયને વ્યાપે છે. (૬)

(હે પ્રભો) ધનની ઈચ્છવાળાને તું ધન આપે છે. મુદર્શનચક્રને ધારણ કરનારે તું મોક્ષની ઈચ્છવાળાને મોક્ષ આપે છે. હે અત્રના સ્વામી ! જને કાઈ આક્રમણ કરી શકે નહિ એવા હે પ્રભો ! પ્રકાશમાન એવા તને સ્તાવું છું (૭)

આ સર્વભૂત પ્રાણીમાત્ર તારામાં લય પામે છે. હે વિશ્વપતે ! હું તને યોલાવું છું. અર્થાત્ હું તારી ઈચ્છા કરું છું. તારાં પગલાં સર્વદા પવિત્ર કરનારાં છે. (૮)

તું સર્વદા શોકથી—પીડાથી—ચિન્તાથી—ભારી રક્ષા કર. (વળી) તું ત્રણ પ્રકારથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ સ્વરૂપથી પૃથ્વી ઉપર પ્રખ્યાત છે. હે પાપનાશક મારા પાપનો તું નાશ કર અને મારા પ્રતિ કેમ જલદી આવતો નથી ! (૯)

આ શરીરરૂપી રથમાં બેસનારો તું સર્વને જાણે છે. માટે મને દુઃખ વગરનો કર. રજોગુણને તું દૂર કર હે પ્રભો ! મારો માર્ગપ્રદર્શક થા. (૧૦)

હે પ્રભો ! તું બુધ્ધિશાળી છે. તથા કતુ નામવાળો છે. અથવા યજ્ઞરૂપ તું છે. અને સર્વદા તારો જય છે (તે) તું સંસારથી મુક્તિરૂપી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર. આ સ્તોત્રના ચરણોમાં મન ગર્ભિત કરેલો છે. (૧૧)

અને તે પ્રત્યેક ચરણના બે અક્ષર છોડીને એ મન્ત્ર માલમ પડે છે. તે આ પ્રમાણે છે:—

વિष्णोर्નુકંઠીર્યોષિप्रबोचं यः पार्थिवानिविममेरजांसि ।
योअस्कंभायदुर्चरंसुघस्यं विचक्रमाणस्त्रेवोरुगायः ॥

(અષ્ટક ૨. અ. ૨. વ. ૨૪)

હે મનુષ્યો ! આ વ્યાપનશીલ વિષ્ણુના વીરકર્મોને જલદીથી કહું છું. તે કયાં વીરકર્મો છે ? જ વિષ્ણુએ આનંદાત્મક પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને ધ્રુલોક એ લોકત્રયને જેના અભિમાની અનુક્રમે અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્ય છે, એ ત્રણ લોકને નિર્માણ કર્યા. એ વિષ્ણુએ અતિ વિસ્તારવાળા લોકત્રયાશ્રયમૂલ અંતરિક્ષને સ્તાંભિત કર્યું—નિર્માણ કર્યું. વળી પાર્થિવાનિ એ રાખ્દથી પૃથ્વી નીચેના પાતાલાદિ લોક નિર્માણ કર્યા. વળી ઉત્તરમ્ અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ એ રાખ્દથી ઉપરના લોક નિર્માણ કર્યા. કર્મલોક માટે આ ભૂમિલોક, અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ લોક માટે બ્રહ્મલોક—અપુનરાવૃત્તિરૂપ લોક તથા ઉપાસકો માટે સંધસ્થાન—સત્યલોક ઉત્પન્ન કર્યા. એવું ધણુ દોષ્ટા સ્તવન કરે છે, વા જે ધુણુ લોકોથી

ગવાય છે એ વિષ્ણુએ ત્રણ પ્રકારે આક્રમણ કરતાં નિર્માણ કર્યાં. વિષ્ણુનાં એ પરાક્રમેને હું કહું છું. આ વિષ્ણુ પરમેશ્વર અત્યંત પ્રશસનીય છે.

इति श्री धामनविरचितमन्त्रगर्भस्तोत्रम् ।

अथ कुण्ठाष्टपदी ।

કામયે કિમિહ મધુભિત્તવ ચરણકમલં યિતા-ધ્રુવપદં
મત્ત નિધનકેસરિ પ્રલયલમર્દિતમ્ ।
કંપયસિ ચ ગિરિહિહ્વદયં ભવતર્દિતમ્ ॥ ૧ ॥ કામયે૦
ત્વાં ન વિજયતે તદ્દુર્લભમસિકારણમ્ ।
ત્વત્પદજલમાશુભવતિ ભવાગ્નિવારણમ્ ॥ ૨ ॥ કામયે૦
ત્વત્પદમતિસુલ્લર્ધ મદનશરનાશનમ્ ।
પ્રિયદંચ મે સ્મરમદહર ભવમર્દનમ્ ॥ ૩ ॥ કામયે૦
તન્ન સુમુખનાથ મે મનોધિકમાધિતમ્ ।
તદ્ભવતિ કામર્દ મનઃજનસુગન્દિતમ્ ॥ ૪ ॥ કામયે૦
પ્રસીદસિ કયં શિવ ન મે સ્મરણસેવિતઃ ।
હરિં નિરન્તરમાશ્રયે ભવપીઢિતઃ ॥ ૫ ॥ કામયે૦
કિમનુસરસિ મોહિતશ્ચન્દ્રમુલરાધિકામ્ ।
કિં ન વદસિ ત્વં મયા ઘચનમયાધિતમ્ ॥ ૬ ॥ કામયે૦
તત્પરિરમણમીશ કૃતવન્તમમીષ્ટદમ્ ।
ઘચન સુમકઠિકયા મનસાચનોપહમ્ ॥ ૭ ॥ કામયે૦
સુલ્લદભવતપ્તવામને રમય પ્રમો ।
ચરણકમલે શુભે તવ વિરહિણં વિમો ॥ ૮ ॥ કામયે૦

મધુ દૈત્યને નારા કરનારા (હે પ્રભો !) આ સંસારમાં તારા ચરણકમળ શિવાય શું ઈચ્છા કરૂં ? પ્રમત્ત મૃત્યુરૂપ કેસરીતું અત્યન્ત ક્રૂર બળ સંસારના વ્યાધિથી પીડિત થયેલા તેમજ દુઃખિત થયેલા મારા વિરહી અર્થાત્ તારાથી વિમુખ હૃદયને કંપાવે છે. એવી સ્થિતિમાં તારા ચરણ-કમળનીજ હું ઈચ્છા કરૂં છું. (૧)

કેમકે તે મૃત્યુતું બળ તને જીતવાને સમર્થ નથી. કારણકે, તે મૃત્યુનો હેતુ તું છે. તારૂં ચરણામૃત સંસાર-સિન્ધુ વારણ જલદી કરી રોકે છે. (૨)

તારૂં પદ કામખાણનો નારા કરે છે. અભીષ્ટને આપે છે. અતિ સુખપ્રદ છે. તેમજ હે સ્મરમદહર ! તે સંસૃતિને પણ દૂર કરે છે. (૩)

તેથી હે સુમુખ ! હે નાથ ! મારૂં મન તે સ્થાનનો વિશેષ આશ્રય કરે છે—અર્થાત્ તેની વિશેષ ઈચ્છા કરે છે. તે સ્થાન ઈચ્છિત વસ્તુને આપનારૂં છે. તથા ભક્ત-જનોથી તે નમસ્કૃત છે. (૪)

હે શિવ ! હું તારૂં સ્મરણ કરી રહ્યા છું—તું પ્રસન્ન કેમ થતો નથી ? સંસારની પીડાથી પીડિત હું તું હરિનોજ આશ્રય કરૂં છું. (૫)

ચંદ્રના સરખા મુખવાળા હે કૃષ્ણ ! રાધિકાથી વા (અન્યની) ભક્તિથી મોહ પામેલો તું તેનેજ શું

છે ? અને તું મારી સાથે નિર્દોષ આનંદરૂપ વચન કેમ બોલતો નથી ? (૬)

તેને પરિરંભણુ—આલિંગન—આપનારા અને અભીષ્ટને આપનારા તને આ મારી સ્તુતિરૂપી પુષ્પમાળાથી સ્તુતુ છું. (૭)

સુખને આપનારા હે પ્રભો ! હે વિભો ! ભવથી તપ્ત થયેલા આ તારા વિરહી વામનને તારા કલ્યાણકારી ચરણકમળમાં રમણુ કરાવ.

इति धामनविरचितकृष्णाष्टपदी ।

अथ अपरोक्षब्रह्मस्तोत्रम् ।

राजीवनेत्रारतवृत्तिरश्च चाहं त्वहं भावमपाकरोमि ।

गतागतालोकमतिर्दृढા મે વરાત્પરં ભાવમુપૈમિ મયઃ ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મર્શી મેધાવી પુરૂષ પોતાનો અનુભવ કહે છે. કમળ સરખા નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મામાં સર્વ પ્રકારે મારી વૃત્તિ નિમગ્ન થઈ છે. તેથી હું મારો અહંભાવ દૂર કરું છું. મારી લોકેષણા વગેરેની મતિ જે દૃઢ હતી, તે દૂર થઈ ગઈ છે. હવે કોઈ લોક વગેરેની હું ઈચ્છા કરતો નથી. અને તેથી હું જલદી બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાઉં છું.

अहमेव परं ब्रह्म मत्तः परतरं न हि ।

મચ્ચેવ માસતે સર્વમ્ તરંગા इव चारिधौ ॥ ૨ ॥

સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ હું છું. આ આત્મરૂપ પરમેશ્વર શિવાય અન્ય કંઈ નથી. મારા આત્મરૂપ પરમેશ્વરમાં

આ સર્વ સમુદ્રમાંના તરંગોની પેઠે ભાસે છે. અર્થાત્ સમુદ્રના તરંગો જેમ જુદા નથી અને તેમાં જણાય છે, તેમ આ અખિલ વિશ્વ મારાથી અન્ય નથી.

સસારરોગયુક્તોઽસ્મિ દુઃખરાશી પ્રતિષ્ઠિતઃ ।

હૃદિસ્યેન ચ દેવેન કૃષ્ણવૈદ્યેન પારગઃ ॥ ૩ ॥

પ્રથમમાં આ સસૃતિના—જન્મ મરણના રોગથી પીડિત હતો—અને અનેક પ્રકારનાં દુઃખથી હું આવૃત્ત હતો. પરંતુ મારા હૃદયમાં રહેલા પ્રકાશમાન કૃષ્ણ પરમાત્મા વૈદ્ય વડે હું એ મહાન્ રોગથી પાર ઉતર્યો છું. અર્થાત્ મુક્ત થયો છું.

સ્વલ્પમાને સંસ્થિતોઽહં પુત્રપત્યાદિનામતઃ ।

મદન્નપરિમાણેઽસ્મિ પ્રસાદેનાણુના હરે ॥ ૪ ॥

હે હરે ! પ્રથમમાં અમુકનો પુત્ર છું, અમુકનો પતિ છું, વગેરે નામથી હું સ્વલ્પ પ્રમાણમાં અવસ્થિત હતો, તે હવે તારી કૃપાથી અનલ્પ પરિમાણનાજો છું એમ માનું છું. અર્થાત્ અમુક ઉપાધિથી આવૃત્ત આત્માવાજો હું હવે અનાવૃત્ત આત્મા છું, એમ જાણુ છું

મદ્વ્યાનન્દવિજ્ઞાનાન્નિમગ્નોહર્ષગારિધી ।

વિદગ્ધઃ પાપરાશિર્મે તૂલરાશીર્ચિવાનલાત્ ॥ ૫ ॥

અદ્વય અને આનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માના વિજ્ઞાનથી હર્ષસમુદ્રમાં હું નિમગ્ન છું. અને અગ્નિ વડે ધાસની ગંજ જેમ બળી જાય છે તેમ તે વિજ્ઞાનના પ્રભાવથી પાપસમૂહ નષ્ટ થયો છે.

તત્ત્વમમ્યાદિવાક્યેન ગુરુણાબોધિતેન ચ ।

ગતાનન્દોઽહમાનન્દં બ્રહ્મપ્રાપ્યપ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ૬ ॥

પરમ ગુરુએ 'તત્ત્વમસિ' તે તું છે એ બોધિત-કહેલા વાક્યથી હું જે આનંદ વગરનો દુઃખમય હતો, તે બ્રહ્મ-ભાવને પ્રાપ્ત થઈ, પરમ આનંદમાં અવસ્થિત છું.

નવીક્ષિતઃપુરાઽઽત્મા મે દુર્મત્યાજોધિયામયા ।

બહંતા મમતા સામે ન જાને ક્ષગતાધુના ॥ ૭ ॥

પ્રથમમાં અજ્ઞાનવડે અહતા મમતાની બુદ્ધિવડે એ આત્મરૂપ જન્મરહિત પરમેશ્વર મારા હૃદયમાં હોવા છતાં તેને હું જોઈ શક્યો નહિ-જણી શક્યો નહિ. પરંતુ હવે પરમ ગુરુના બોધ વડે તે અહતા મમતા ક્યાં નાસી ગઈ તે હું જણતો નથી.

તત્ત્વં વદ્યામિ સર્વેષાં વાહ્યે ચામ્યન્તરે તથા ।

તદ્વિના વસ્તુ કિંચિન્ન તત્ત્વ સત્તા સર્વંગા મતા ॥ ૮ ॥

એ પરમ ગુરુની કૃપાથી બહાર અદર સર્વેષાં એ પરં બ્રહ્મતત્ત્વને હું જોઈ છું. અને મને એમ જણાય છે કે તેના નિના કોઈ પણ વસ્તુ વ્યતિરિક્ત નથી. તેનુંજ સર્વેષાં હોવાપણુ-વેદ-શાસ્ત્રથી નિશ્ચિત છે.

તદેવ ચક્ષુષશ્ચક્ષુઃ ધોત્રં ધોત્રસ્ય તદ્વિદુઃ

જ્યોતિવામપિ તજ્જ્યોતિઃ કથં જ્ઞેયોન સજ્જનૈઃ ॥ ૯ ॥

તે પરમાત્મા ચક્ષુનું ચક્ષુ છે અર્થાત્ ચક્ષુ પોતાની મેળે જોવાને સમર્થ નથી પણ એના વડે ચક્ષુ જોઈ શકે છે.

યશ્ચક્ષુયા ન પદ્યતિ ચેન ચક્ષુંવિ પદ્યતિ ।

તદેવ દ્રઘત્વં વિદિનેદં યદિદમુપાસતે । (કેનોપનિષદ્)

જે ચક્ષુને ગોચર નથી. પરંતુ જેના વડે ચક્ષુ જોઈ શકે છે. તેજ પરબ્રહ્મ છે, એમ તું જાણ. જે લોકો આ ઉપાધ-ભેદવડે ઉપાસના કરી રહ્યા છે—તે બ્રહ્મ નથી પરંતુ ઉપાધિભાગ કર્યા પછી જે શેષ રહે છે—તેજ બ્રહ્મ છે, એમ તું જાણ. એમ પ્રમાણ છે વળી એ કાનનો પણ કાન છે. અર્થાત્ કાન પોતાની મેળે સાંભળી શકતો નથી. પરંતુ એના વડે કાન સાંભળી શકે છે. તે પરબ્રહ્મ છે એમ કાલ્યા લોકો— વિદ્વાન પુરૂષો કહે છે, જાણે છે, વળી તે પરમાત્મા જ્યોતિનો પણ જ્યોતિ છે.

તસ્યમાસા સર્વમિદં વિભાતિ—

તેનાજ પ્રકાશવડે આ સૂર્ય ચન્દ્ર અગ્નિ તારાગણો સર્વ પ્રકાશે છે, એમ પ્રમાણ છે. એ આત્મરૂપ પરમેશ્વરને સજ્જનોએ શા માટે ન જાણે જોઈએ ? આ સંસારમાં જન્મમરણાદિ સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોનો પરિહાર આત્મરૂપ પરમેશ્વરના વિજ્ઞાન શિવાય કોઈ રીતે થઈ શકે તેમ નથી. ઠમકે

નાન્યઃ પન્થા વિચતેઽયનાય

એમ પ્રમાણ છે. માટે સજ્જનોએ પોતાના સ્વધર્મ પ્રમાણે નિષ્કામવૃત્તિથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી, તે પરમેશ્વરની પરામર્શિતથી એ આત્મરૂપ પરમેશ્વરને જાણે જોઈએ.

ईशानः सर्वलोकानां ब्रह्मधीस्तु भवेत्सदा ।

पारे स तमसा स्थित्वा चानंदान्धौ निमज्जति ॥ १० ॥

હવે આ પરમેશ્વરને બ્રહ્મનાથી શું કળ થાય છે, તે કહે છે બ્રહ્મરૂપ જેની બુદ્ધિ છે અર્થાત્ સ્થિતપ્રજ્ઞ છે, તે સર્વ લોકનો સ્વામી છે અને અજ્ઞાનની પેલેપાર રહી, પરમ આનંદના સમુદ્રમાં નિમગ્ન રહે છે.

इति श्री बामनकृतापरोक्षब्रह्मस्तोत्रम् ।

शिवतुं धर ज्व-ज्वतु धर शिव

भनोभाव वगत-अमनीभाव परमात्मा

एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतम्

एकोदेधो देवकीपुत्र एव ।

एषो मन्त्रागानि नामानि तस्य

कर्माप्येक तस्य देवस्य सेरा ॥ इति गुरोदक्तिः ।

इति शम् ।